

ETIKKUR

-ein evnislýsing

ETISKA RÁÐIÐ

Heiti: Etikkur – ein evnislýsing

Upprunaheiti: Etik – en introduktion

Upprunaútgevári: Statens medicinsk-etiska råd. Fjórða útgáva, mai 2018

www.smer.se

Umsett: Sprotin hevur umsett úr svenskum

Føroysk útgáva: Etiska ráðið

Útgivið: November 2018

ISBN: 978-99918-3-593-8.

Ritið er einans teldutøkt.

ETISKA RÁÐIÐ

Etiska ráðið, J.C.Svabosgøta 43, 100 Tórshavn, tlf: +298 219484. er@er.fo, www.etiskaradid.fo

Etikkur
- ein evnislýsing

Fjórða broytta útgáva

Etiskir varðar 1

Fororð	5
Upprunastøðið undir etikkinum	6
Etikkur og moralur	6
Avmarkingar í etikkinum	7
Etikkur og politikkur	7
Etikkur og lögfrøði	8
Etikkur og lívsáskoðan	9
Etikkur í dag	9
Tøkniliga menningin	10
Etikkur og raðfestingar	11
Tørvurin á virðisfelagsskapi	11
Amboðini hjá etikkinum	12
Intuitión	12
Skynsemi	12
Samvitskan	13
Innlivingin	13
Sannroyndir og virði	14
Umhugsaður etiskur hugburður	14
Dimensjónirnar í etikkinum	14
Deskriptivur etikkur	14
Metaetikkur	15
Normativur etikkur	15
Innihaldið í etikkinum	16
Humanistisk menniskjaáskoðan	16
Ein sjálvsøgd meginregla	16
Aðrar áskoðanir á menniskjað	16
Fundamentalisman	17
Javnvirði menniskjanna	17

Integritetur	18
Autonomi	19
Medisinsk paternalisma	19
Tá ið lívið byrjar.....	20
Undir gitnaðinum	20
Eftir festi í lívmóðurini	20
Ein menningartilgongd	21
At tryggja veika lívið	21
Tá ið lívið endar	22
Sjúklingurinn, ið liggur at doyggja	22
Vevnaðarflutningur (Organdonatión).....	23
Tólmenni og eftirgjört vit.....	24
Ílegustýring.....	26
(1) Óvissur og vitanarhol	26
(2) Valmøguleikar eru – viðhvørt	27
(3) Altjóða rættvísi.....	27
(4) Glíðibreytin	27
At velja at gera tað rætta	28
Innara kravið (deontologiska kravið).....	28
Avleiðingar av gerðini	28
Styrkir og veikleikar í ástøðunum.....	29
Tvey stig	29
Dygdaretikkur	30
Ein frymil til etiska greining	31
Etiskar meginreglur.....	31
Tvídráttur millum meginreglur	31
Leikluturin hjá etisku greiningini	32
Áhugabólkarnir	33
Stigini í greiningini	34
Tann góða samrøðan.....	35
Frá menniskjavirði til lívsvirði – eitt yvirlit.....	35
Bókmentir.....	37

Fororð

Etiskir spurningar treingja seg inn á hvørt einstakt menniskja og teir eru tí viðkomandi fyri øll. Hvør einstakur av okkum livir lívið á sín egna hátt og eingi einføld og eintýðug svar eru til teir spurningar, vit dagliga spyrja okkum sjálvi. Vit menna etiskan hugsunarhátt í dialogi við onnur menniskju.

Etiska ráðið gevur út henda bókling, sum kunning um etiskan hugsunarhátt við teirri ætlan, at fremja áðurnevnda dialog.

Evnislýsingin er umsett úr svenskum, útgivin av Statens medicinsk-etiska råd ið gav tað út á fyrsta sinni í 1987 og hevur dagført tað fleiri ferð, seinast í 2018.

Ávísingar til føroysk viðurskifti eru givnar, har tað er natúrligt. Tað er viðmerkt í tekstinum, tá ið svensk og føroysk viðurskifti eru ymisk.

Etikkur – ein evnislýsing er ikki vísindaligt rit. Ambitióin er at veita eitt vitanarstøði fyri at vekja og menna etiska tilvitið, so tað er møguligt hjá so nógvum sum gjørligt, at taka lut í etiska dialoginum.

Etiska Ráðið

November 2018

Upprunastøðið undir etikkinum

Menniskju flest læra at skilja grundarlagið undir moralinum umleið á sama hátt og um somu tíð, sum tey læra móðurmálið. So hvørt sum málið mennist, fær barnið eina fatan av, hvat ið er rangt og rætt, tað er, hvussu ein eigur at bera seg at, hvat ið er gott og ilt, og hvørji virði ein eigur at geva sær far um. Tey flestu læra longu sum børn at vísa fyrilit fyri øðrum.

Í okkara samfelag eru fá, ið seta spurning við skylduna at hjálpa menniskjum, sum eru rakt av sjúku ella vanlukku. Tey allarflestu eru á einum máli um, at tú eigur ikki at gera tær dælt av veikleikanum hjá einum øðrum menniskja til tess at tæna egnum áhugamálum, tú fert ikki illa við nøkrum, og tú vanrøktar ikki eitt álvarsliga sjúkt menniskja.

Hetta er partur av okkara felags virðisgrundarlagi. Moralska tilvitið kyknar, tá ið menniskju fara at hugsa um, hví tey bera seg at, sum tey gera, og eftir gjølliga umhugsan royna at taka støðu til, hvat menniskja tey eru og vilja vera. Tað eru kor menniskjans at taka moralska støðu. At skotra burtur ella rýma undan hesum er eisini at taka eina støðu.

Etikkur og moralur

Orðið etikkur stavar frá tveimum grikskum orðum, sum eru skyld hvørt við annað; *éthos* merkir vani, siðvenja, óskrivað lóg (sosialetikkur), og *êthos* merkir støða, hugburður, sinnalag (einstaklingaetikur). Orðið moralur er lænt úr latíni og merkir siður, siðvenja, nýtsla. Í gerandismáli verða hesi hugtøkini ofta nýtt hvørt um annað. Men nú hava orðini etikkur og moralur fingið hvør sín týdning. Orðið moralur snýr seg um praktiska og ítøkiliga atburð menniskjans. Tað er so statt virkni persónurin ella ítøkiligi atburðurin hjá einstaklinginum, sum er moralskur ella ómoralskur. Etikkur sipar til skipaðu hugsanina um virði og atburð hjá menniskjanum og orsökarnar til tað. Eyðkenni fyri etisku hugleiðingina er royndin at finna atvoldir til, hví fólk bera seg at, sum tey gera, ella hví fólk hava valt tey virði, tey hava valt. Tílikar hugleiðingar gerast viðkomandi, til dømis tá ið støða skal takast til trætur um ymisk virði og áhugamál.

Sigast kann, at etikkur er ástøðið hjá moralinum í teirri merking, at í etikkinum verða sjónarmið og meginreglur fyri ávíssum atburði í ávíssum støðum gjølla greinað, tulkað, granskað og skipað, men moralurin hjá tí einstaka ella einum bólki vísir seg í verki í tí, sum tey gera ella ikki gera. Ein alment fevnandi etikkur er so statt grundaður á tær reglur og tey virði, ið eru góðkend sum okkara mentan. Summar grundleggjandi áskoðanir kunnu eyðvitað vera góðkendar í fleiri mentanum.

Alt tað, vit menniskju gera, ber í sær eitt val. Tú raðfestir eitt ávíst virði fram um eitt annað, til dømis húskið fram um yrkisleið ella fíggjarlig áhugamál fram um at hava fyrilit fyri umhvørvinum. Innlitið í, at tú mást velja, elvir til ein tørv á at kunna verja tínar egnu metingar móttvegis tínum viti og skili og móttvegis øðrum.

Etikkur varð til, tá ið menniskju tilvitað fóru at taka støðu til spurningin um, hvussu vit eiga at bera okkum at. Tá kyknaði ein tørvur á at greina sína egnu støðu fyri øðrum og at grundgeva fyri henni. So frægt, vit vita, var Sokrates (470–399 f.Kr.) tann fyrsti, sum vísti á tað óvirðiliga í at byggja sín moralska atburð á reglur og virði, sum tú uttan umhugsni hevði ognað tær frá øðrum.

Somuleiðis verður mett, at Hippokrates (460–377 f.Kr.) hevur orðað tann fyrsta samanhangi læknaetikkin. Hippokratisku ritini vóru tey fyrstu av sínum slag í vesturheiminum, ið góvu ráð um, hvussu ein lækni, sum vil vera góður lækni, eigur at bera seg at ímóti einum sjúkum menniskja. Tann stundum verjustøðukendi tónin, sum til dømis kemur fyri í hippokratiska eiðinum, ber brá av, at læknar um hetta mundið ikki altíð høvdu so etiskan hugburð, og at eiðurin hevur havt síni serligu endamál.

Í hippokratisku ritunum verður millum annað sagt, at í almennari viðgerð og umsorgan skal sjúklingsins besta havast í huga. Fatanin av, at ikki bara tøkniligur kunnleiki, men eisini etisk tilvitan skal eyðkenna viðgerðina av sjúkum menniskjum, hevur tískil langa siðvenju. Hippokratiski etikkurin viðger tó fram um alt viðurskifti læknans móttvegis einstaka sjúklinginum og nevni fleiri ymiskar dygdir, ið tann góði læknin eigur at stremba eftir, eins og ódygdir, sum hann eigur at halda seg frá.

Í grikska samfelagnum á døgum Sokratesar og Hippokratesar vóru allir frælsir menn við í samfelagsins orðaskifti og avgerðum. Kvinnur og trælir vórðu ikki mett at eiga lut í tílkum rættindum. Í dagsins samfelag eiga øll menniskju lut í hesum rættindum, uttan mun til kyn, upphav ella støðu í samfelagnum. Kjakið nú á døgum snýr seg um, hvørt hesi rættindi eiga at verða víðkað uppáftur meira og fevna um allar verur við kenslum (eitt nú mannlík tólmenni og tilgjørd djór), tað merkir: allar verur, ið kunnu kenna pínu.

Avmarkingar í etikkinum

Við uppgávuni hjá Smer í huga hava vit í hesum riti avmarkað etisku sjónarmiðini til bert at fevna um mennskjað, hóast menniskjað er partur av náttúruni og vistskipanini.

Etikkurin fevnir ikki um allar samfelagsáskoðanir og lívstulkingar. Tí er neyðugt at gera greitt, hvar markið gongur millum etikkin og onnur nærskyld øki sum til dømis politikk, lögfrøði og lívsáskoðan.

Etikkur og politikkur

Nær etikkinum liggur politikkurin. Heitið politikkur stavar frá grikska orðinum *polis*, sum merkir býur (Akropolis í Aten merkir 'býurin á heygnum'), men sum eisini er farið at merkja ríki. Upprunamerkingin av orðinum politikkur er

so stött stjórnmálaráðgjafar – kynsrið at taka á seg ábyrgð av, at stjórna og at verja eitt samfelag umframt at veita tí stöðufesti við reglugerðum og lógum. Hesar lógir eiga at endurspeгла sannföringar og virði hjá ríkjum. Politikkur verður tí í mongum förum lagaður eftir moralinum. Politiskar avgerðir, tá ið ræður um til dómis heilsurøkt, umsorgan, skúla og integratióin, eru grundaðar á etikk. Hinvegin kunnu ávísar etiskar meginreglur breyta saman við politiskum meginreglum, tá ið lógir verða smíðaðar. Til dómis stendur etiska meginreglan, ið bannar øllum harðskapi, í beinleiðis andsögn við politisku meginregluna, ið loyvir valdsnýtslu í sambandi við verju ímóti fíggingum.

Bæði Platon (427–347 f.Kr.) og Aristoteles (384–322 f.Kr.) viðgjördu í ritum sínum, hvat sermerkti tað góða ríkið, statin, og hvørjar dygdir hin góði leiðarin eigur at hava. Niccolò Machiavelli (1469–1527) ivaðist í, um klassisku dygdirnar vóru hóskandi hjá einum statsleiðara, og legði áherðslu á týdningin av eisini at viðgera avleiðingarnar av ymiskum valmøguleikum.

Í nútíðarpolitiskum arbeiði er tíðum neyðugt at víga ímillum ymisk áhugamál, um samfelagið skal virka. Tílikar stöður kunnu eitt nú gera seg galdandi í valinum millum arbeiðsloysi og arbeiðstilboð, tá ið talan er um virki, sum eru vandamikil fyri umhvørvið, ella í spurninginum um, hvussu ein lóggáva best varðar um áhugamál hjá einstaklinginum og samfelagnum samstundis. Sigast kann eisini, at politiskar avgerðir avdúka, hvussu stóran týdning etikkurin hevur fyri samfelagið.

Til eru eyðkendir politiskir spurningar og eyðkendir etiskir spurningar. Etikkur og politikkur eiga tí at verða skildir sundur. Men so eru eisini øki, har etikkur og politikkur umskarast. Læknafrøðiligur etikkur og politikkur hava til dómis fleiri øki, ið bera hvørt við annað, tá ið raðfestast skal í heilsuverkinum.

Etikkur og lögfrøði

Etikkur tekur meginreglur og spurningar til viðgerðar, sum liggja undan lógunum, og sum kanska ikki hava ávirkað lógirnar enn. Etikkurin hevur eisini ein virknan leiklut, tá ið galdandi lóggáva skal endurskoðast. Lógir kunnu ofta metast sum samskipaður etikkur. Men ikki øll menniskjalig samvera kann skipast við lógarásetingum. Í stóran mun má ábyrgdin latast tí einstaka at gera av, hvussu hann ella hon skal bera seg at í einari ávísari stöðu. Lógir verða gjørdar, tá ið samfelagið vil vísa á eitt týðiligt mark og hava myndugleika til at leggja uppí við revsiltøkum ímóti teimum, sum fara út um hetta mark.

Í einum fólkaræði eru lógir eitt slag av almennari ósemjuloytn, ið skal skapa javnvág í samfelagnum og veita borgarum rættartrygd. Tær verða grundaðar á eina víging millum ymisk áhugamál.

Í lóggávutilgongdini hava etiskar metingar altíð verið við, hóast tað ikki altíð er eyðsýnt. Øvut av etikkinum verða lógir handhevaðar við einari revsiskipan, sum hoyrir rættarsamfelagnum til, og sum dómstólarnir varða av.

Eisini tá ið lógir skulu tulkast, verða etiskar metingar gjørdar. Eru viðkomandi etisku metingarnar alment galdandi í samfelagnum, verður lutfalsliga

lættari at taka eina avgerð. Men andsagnir millum lóggávu og etiskt grundaðar sannfóringar kunnu koma fyri. Slíkar andsagnir hava verið í mongum samfeløgum, og støðan kann gerast serliga trupul, tá ið persónar av samvitskuorsøkum ikki meta seg førar fyri at taka undir við lógini. Eitt dømi er, tá ið sjúkrarøktarstarvsfólk av átrúnaligum ella etiskum orsøkum sýta fyri at fullføra ávísar arbeidssuppgávur.

Etikkur og lívsáskoðan

Summir týðningarmiklir menniskjaligir spurningar eru truplir at greina etiskt. Til dømis spurningar um, hví menniskju líða, hvat óndskapur er, lívsins upphav og endamál, eins og aðrir truplir eksistentiellir spurningar viðvíkjandi samlívi millum menniskju, líðing og sjúku, einsemi og deyða.

Svarum til hesar spurningar má ein leita eftir innan fyri lívsáskoðanir, sum kunnu sigast at vera yvirskipað tulkingarmynstur av tilveruni. Humanisman, ið ikki er grundað á átrúnað, og grundfatanir í ymsum átrúnaðum (eitt nú í kristindómi, islam, hinduismu og buddismu) eru dømi um tílíkar tulkingarskipanir. Átrúnaligu skipanirnar hava havt týðning fyri menningina av ymiskum regluverkum, sum lýsa, hvat ið verður mettt at vera rætt og rangt. Í Gamla Testamenti eru tey tíggju boðini, sum hava verið ein leiðbeinandi fyrimynd hjá mongum. Hetta merkir tó ikki, at menniskju, sum tulka lív sítt eftir átrúnaligum leiðreglum, hava tulkingarforrætt í etiskum spurningum. Trúgvandi fólk hava so statt ikki betri uppskot enn onnur til at loysa etiskar trupulleikar í okkara tíð, til dømis hvussu vit tryggja, at øll menniskju verða javnt virð, ella hvussu eitt rættvíst býti av heimsins tilfeingi verður framt á besta hátt.

Í einum samfelag, sum er merkt av mentanarligum margfeldi, er tað natúrligt, at lívsáskoðanir verða rannsakaðar. Mong menniskju vilja treyðugt taka undir við einari tilvildarligari lívsáskoðan, men vilja sjálv velja og grundgeva fyri sínum valum við støði í egnum lívsroyndum. Fólk kunnu kjakast um etisk stevnumið og reglur uttan at blanda átrúnaligar sannfóringar uppí.

Etikkur í dag

Virðini í samfelagnum broytast. Menniskju halda fast í nógvum gomlum hugsjónum, samstundis sum ytru umstøðurnar broytast á ein slíkan hátt, at hesar hugsjónir støðugt mugu endurskoðast og rannsakast við alsamt styttri millumbilum.

Hóast ymiskar lívsáskoðanir kann etikkurin vera ein grundvøllur, tá ið vit leita eftir felags byrjanarstøði til tess at taka støðu til týðningarmiklar spurningar í lívinum. Tað er helst ein av orsøkunum til, at áhugin fyri etikki altíð hevur verið stórur. Áhugin fyri læknafrøðiligum etikki er vaksin, síðan hetta ritið kom út á fyrsta sinni, og umhvørvisetikkin vekir alsamt størri ans og áhuga. Fregnast verður áhaldandi eftir einum ábyrgdarfullum pressu- og fjølmiðlaetikki og somuleiðis

einum handilsetikki, sum er vorðin eitt týðningarmikið evni á mongum av fremstu lærdu háskúlunum úti í heimi.

Hóast vælferðarsamfeløg sum okkara í Norðurlondum hava skipað ein hóp av myndugleikum og stovnum (til dømis umboðsmannaembætið), sum skulu tryggja, at veikir bólkar ikki verða fyri mismuni, er støðugt neyðugt at vera á varðhaldi ímóti vanvirðing av teimum veiku og óttanum fyri tí ókenda. Skúlar, fjølmiðlar, fólkarørslur og onnur hava eisini ábyrgd av at varnast tekin um ótolsemi ímóti tí, sum er ‘øðrvísi’. Einstaklingurin má somuleiðis taka ábyrgd og rannsaka síni egnu virði. Undirtøkan fyri tí áskoðan, at øll menniskju hava sama virði, hevur kanska verið mett sum sjálvsøgd. Men um ivi verður sáddur um hesa meginreglu, verður etikkurin serliga umráðandi sum hjálpartól til at orða sína egnu støðu til málið, grundgeva fyri henni og fáa hana við í ‘gerandismoralin’, tað er at laga til og útgreina ein væl grundaðan etiskan hugburð.

Summi halda, at menningin í lívfrøði og læknafrøði gevur menniskjum so víðfevndar avbjóðingar, at ein nýggjur etikkur krevst. Núverandi grundarlagið undir etikkinum tykist tó nóg gott til at meta um tær etisku tvístøðurnar, sum menningin ber við sær. Harafturímóti er tað umráðandi stig fyri stig etiskt at granska, hvagar nýggja vitanin kann føra okkum, so at ein gjógv ikki verður millum ástøði og nýtslu.

Tøkniliga menningin

Vitanarvøksturin hevur veitt okkum móguleikar at fremja inntriv og atgerðir við avleiðingum fyri framtíðina, sum vit lítið tamarhald hava á. Tað ger seg galdandi á til dømis umhvørvisøkinum, í nanotøkni, kunningar- og samskiftistøkni, talgilding, eftirgjørdan gitnað, fosturgreining, ílegutøkni, tólmennatøkni/eftirgjørt vit og í spurninginum um, hvussu vit fara við orkukeldum og náttúruutilfeingi.

Mongum tykir, at tøkniligu móguleikarnir eru um at taka ræði á menningini. Av tí at alt vald kann verða nýtt og misnýtt, er umráðandi, at hetta verður etiskt granskað. At tú ert før/ur fyri at gera eitthvørt, merkir ikki, at tú sjálvsagt og uttan fyrilit eisini eigur at gera tað. Sjálvt tøkni, sum er vorðin ment í allarbestu meining, kann verða misnýtt í longdini. Stuttskygdir fyrimunir fyri okkum, sum liva í dag, kunnu hava hættisligar avleiðingar fyri komandi ættarlið.

Dátutøkni, kjarnorkutøkni, ílegutøkni og tólmennatøkni/eftirgjørt vit hava gjørt tað móguligt at loysa trupulleikar, sum ikki bar til at loysa áður, og hetta hevur bøtt munandi um livikorini hjá mongum. Um somu tíð kann tílík tøkni kennast sum ein mógulig hóttan ímóti sjálvræðisrættinum hjá menniskjanum. Her kann nevast rætturin til vernd móti innliti í privatlív, til at velja sjálvstøðugt og til kropsliga trygd.

Fyrr í tíðini vóru føðing og deyði ikki ávirkað av tøkniligu menningini. Menniskjað livdi í samsvari við elligomlu kor síni. Nýggj lívfrøðilig vitan og læknafrøðilig tøkni hava broytt hetta. Hvussu broytast okkara hugsanir um og hugburður til lívsins virði av hesum nýggju móguleikum?

Tørvurin á at lata tøkna standa sína etisku roynd er tí vorðin alsamt størri. Tað er umráðandi, at hesar royndir verða gjørdar tíðliga, longu ímeðan tøkna verður ment, og helst í samstarvi við tey, sum skapa hana.

Etikkur og raðfestingar

Spurningur um raðfestingar í heilsuverkinum er vorðin átrokandi nú á døgum. Orsøkirnar til tess eru fleiri. Biomedisinska menningin hevur gjørt tað møguligt at linna sjúkugongdina og grøða alt fleiri sjúkur. Heilivágur er vorðin alsamt dýrari, men samfelagsbúskapurin er avmarkaður. Talið á elligomlum menniskjum, sum krevja víðfevnda sjúkrarøktarorku av samfelagnum, veksur eins og tað, ið væntað verður, at heilsuverkið skal kunna veita.

Raðfestingar í heilsu- og sjúkrarøktini bera etiskar spurningar við sær. Raðfestingar í alment fíggaðari heilsurøkt skulu taka støði í tí raðfestingargrundarlagi, sum byggir á tríggar meginreglur:

- meginregluna um menniskjavirði: øll menniskju hava sama virði og sama rætt til sjúkrarøkt, sama hvørjar persónligar eginleikar tey hava, og hvønn leiklut tey hava í samfelagnum,
- meginregluna um tørv og samhaldsfesti: ríkidømið eigur at verða býtt eftir tørv, i,
- meginregluna um kostnaðarvirkisføri: tá ið veljast skal millum ymiskt virksema ella atgerðir, eigur at verða strembað eftir einum rímligum sambandi millum kostnaðir og úrslit, mett í bøttari heilsu og øktari lívsdygd.

Meginreglurnar eru stigflokkadar við menniskjavirðinum hægst og kostnaðarvirkisførinum skipaðum undir hinum báðum. Tað merkir millum annað, at heilivágstørvurin – og ikki evnini at gjalda – skal stýra. Ei heldur skal tað, sum samfelagið vinnur burtur úr ávísimum íløgum í heilsu- og sjúkrarøktina, tað er, hvussu íløgurnar ávirka framleiðslu og brúk, gera av, hvør ið fær røkt, hvør ið skal bíða – og hvør ið onga røkt fær. Tá eru pensjónistar, arbeiðsleys og fátæk fyri vanbýti, og tað stríðir ímóti kravinum um, at øll menniskju hava sama virði, og at tørvur skal vera avgerandi.

Sama hvørjar raðfestingar verða gjørdar í heilsuverkinum, so búgva virði undir teimum, sum eiga at síggjast. Kenna vit ikki grundarlagið undir raðfestingunum, ber heldur ikki til at granska ella rannsaka tað.

Tørvurin á virðisfelagsskapi

Menniskju eru ofta við í fleiri ymiskum felagsskapum, sum ikki neyðturviliga byggja á sama virðisgrundarlag. Normarnir í bólkinum og trýstið frá umhvørvinum kunnu í ávísimum førum vera í stríð við sannføringina og virðini hjá tí einstaka.

Etikkurin hevur í slíkum førum verið eitt gott bindievni millum menniskju hóast ymiskar lívsáskoðanir og bakstøði. Etikkurin kann byggja brýr ímillum áhugamál, ið tykjast illa sambærilig, og ala fram evni okkara til at hugsa vandaliga

og uppbyggjandi. Men etikkur einsamallur røkkur sjálvsagt ekki – neyðugt er eisini við haldgóðum vísindum og væl og virðiliga eftirkannaðum royndum.

Amboðini hjá etikkinum

Hvussu fáa vit etiska vitan? Kunnu vit bara vísa á Sokrates ella Platon, Hippokrates ella Jesus? Hóast vit ekki mugu gloyma, at týðningarmikil fólk við myndugleika hava ein ávísan týðning, ið hvussu er sum fyrimyndir, so er etiska reflektiðin og próvførslan avgerandi í øllum etiskum niðurstøðum. Sokrates vildi vera við, at lærarin skal hjálpa næminginum at fata innihaldið og tað rætta í einari útsøgn, óbundið av myndugleika lærarans. Hendan framferðarháttin at geva næminginum vitan kallar Sokrates tað maieutiska háttalagið (maia = ljósmóðir).

Nýggj vitan krevur, at støða verður tikin av nýggjum. Tí er tørvur á einari áhaldandi rannsakan, skynsemi, viti, samvitsku og empati. Etisk vitan fæst við stig fyri stig at nærkast einari avgerð í samrøðu við seg sjálvan og onnur menniskju. Eitt nú eru fá neyv svar til spurningin um, hvørji inntriv í náttúruna kunnu rættvísgerast etiskt og harvið ekki flokkast sum ágangur. Ei heldur finnast nøkur einföld svar til, hvar markið millum fosturgreining og íleguviðgerð, har ílegutøkni verður nýtt terapeutiskt, skal verða sett.

Intuitión

Intuitión ella hugskygni hevur stóran týðning, ikki minst tá ið avgerðir skulu takast við stuttum skotbrái og ófullfíggaðari vitan. Hetta er ikki ein óvanlig støða í sjúkrahúsverkinum. Venjing í at handfara etiskar tvístøður eigur tí at vera ein týðandi partur bæði av grundútbúgving og framhaldandi útbúgving.

Intuitiv fatan er merkt av einum beinleiðis sambandi við lívsroyndir og lagað til ítøkiligar støður. Kenslan av, at eitthvørt er rætt ella rangt, verður rokkin uttan millumlið og miðvísar niðurstøður. Á intuitivum stigi nýta vit grundleggjandi reglur og meginreglur uttan at hugsa okkum um. Men líta vit blint á varhugan, ella intuitiónina, kunnu vit eisini gloyma ta neyðugu gjølligu greiningina av torførum spurningum. Viðhvørt kann varhugin eftir eina gjølliga greining og grundgeving vísa seg ikki at samsvara við eins egna rannsakaða etiska hugburð, og tá ber til við umhugsni at fáa sínar intuitiónir aftur á rættkjøl.

Skynsemi

Til tess at røkka longur enn til tað intuitiva innlitið krevst ein etisk greining, sum byggir á eina virkna innsavning av vitan. Ein etisk virðismeting av læknafrøðiligum atgerðum má eyðvitað gerast við viðkomandi læknafrøðiligum sannroyndum sum grundarlag, sum kunnu fáast frá fólkum við serkunnleika á økinum.

Til vitanarstøðið hoyrir ikki bara sjúkuavgerð og forsøgn, gagn og váðar, men eisini lógir, dagligar mannagongdir og støða teirra, sum verða ávirkað. Tey

kunnu vera ymisk í neyvleika og innihaldi. Harumframt eru menniskju so ymisk. Kvinnur og menn hava stundum ymiskar lívsroyndir og ymisk sjónarmið, somuleiðis hava yngri og eldri menniskju ymiskar royndir. Tað sama er galdandi fyri menniskju við ymiskum mentanarligum og sosialum uppruna. Við viti okkara meta vit um sannroyndir og royndir og skilja tær sundur til eina felags vitan, sum síðan verður greinað út frá etiskum støði. At kanna og at fata sjónarmiðini hvør hjá øðrum í einari vandaligari samrøðu er ein týðningarmikil liður í sambandinum millum etikkin og vitið. Virðistvídráttir skulu tí ikki metast sum ein hóttan ímóti viti okkara, men sum ein avbjóðing fyri etisku førleikar okkara.

Samvitskan

Samvitskan, sum millum annað sæst sum úrslit av uppfostran og sum ein spegling av ráðandi mentanarligum og sosialum reglum, sigur ofta, at ein ávísur hugburður ella avgerð er røtt ella skeiv. Í hesum føri líkist samvitskan varhuganum. Orðið samvitska vísir til eina felags vitan ella felags royndir.

Hevur ein fingið sær útbúgving sum lækni ella sjúkrarøktarfrøðingur og eftir eitt áramál fingið royndir í heilsuverkinum, so mennist eisini ein felags kunnleiki, sum millum annað fevnir um virði og reglur. Havi eg ringa samvitsku, kann tað vera orsakað av, at tey virði og teir normar, eg havi ongað mær og fingið við á lívsins leið, eru komin í tvídrátt við sjónarmiðið, eg havi fingið í heilsuverkinum. Samvitskan kann so statt vera persónlig og treytað av mentanarligum upphavi og lívsroyndum fyri ein part, men hon kann eisini vera treytað av royndum, ein fær seinni í yrkislívinum.

Tá ið slíkur tvídráttur kyknar, nevna vit tað onkuntíð samvitskustrongd. Tá kann viðkomandi fáa tørv á at endurskoða annaðhvørt sín privata ella sín yrkisliga moral.

Innlivingin

Innliving, ella empati, merkir í grundini 'innliving í líðing hjá øðrum'. Tað snýr seg ikki bara um samkenslu ella um at ímynda sær, hvussu einum øðrum menniskja veit við.

Leikluturin hjá empatiini í etisku greiningini ber í sær, at ein gevur sær far um kensluliga og kropsliga atburðin hjá øðrum í serliga álvarsligum støðum. Innlivingarførleikarnir eru serliga umráðandi, tá ið ein sjúklingur ikki longur fær greitt frá sínum kenslum ella líðing. Tá eigur at verða skilt ímillum ynskiligan og praktiskan innlivingarførleika. Tann hugsjónarliga útgávan er tann, sum strembað verður eftir fyri at fata líðingina ella ynskið hjá einum sjúklingi í teimum førum, har sjúklingurin ikki sjálvur fær greitt frá. Men hetta er torført, kanska ógjørligt, at gerauttan samstundis at blanda sínar egnu hugmyndir uppí, um hvussu ein sjálvur hevði kent seg í einari slíkari støðu, og hetta kann vera vágið. Tað er eyðvitað umráðandi, at egnu ynski og virðismetingar hjá sjúklinginum viga mest.

Sannroyndir og virði

Tá ið stöða skal takast til etiskar trupulleikar, má ein tískil hava stöði bæði í sannroyndum og í virðum. Vit kunnu ekki billa okkum inn, at vit við stöði í uppáhaldum um sannroyndir kunnu gera av, hvat ið gerast skal. Um hetta tykist gjørligt, kemst tað av tí, at tú metir ávís virði ella virkisreglur sum sjálvsøgd. Tey eiga vit tí at taka fram. Ofta stendst meira ósemja av, hvussu vit tulka sannroyndir, enn av grundleggjandi virðunum í sjálvum sær ella meginreglunum fyri, hvussu ein eigur at bera seg at. Tað er tí týðningarmikið í greiningini av etiskum trætum at gera greitt, hvat ósemjan snýr seg um.

Tað er neyðugt hjá teimum, sum skulu taka politisku avgerðirnar, at vita til dømis, hvussu nógv ein intensiv røktarviðgerð kostar fyri ymiskar sjúklingabólkar, og hvørji líkindi ein sjúklingur hevur fyri at koma fyri seg aftur. Men vitanin um sannroyndir einsamøll røkkur ikki, hóast hon kann gera etisku greiningina lættari. Ivamál og vitanartrot mugu ávísast og eyðmerkjast. Etiskir spurningar eiga at verða viðgjørdir við atliti at menniskjafatan, sjálvsavgerðarrætti, rættvísi og øðrum grundleggjandi virðum. Hesi virði verða ofta mett at vera so sjálvsøgd, at tey ikki verða tikin við í kjakið. Men um virðini ikki verða viðgjørð, ber heldur ikki til at fáa greiði á teimum ymsu stigunum á vegnum til ta etisku stöðutakanina. Intensivrøktin er eitt dømi, sum týðiliga lýsir hetta.

Umhugsaður etiskur hugburður

Sjálvt tá ið tú í einari knapparí vending metir um eina stöðu við innliving, varhuganum ella samvitskuni til hjálpar, kann vera neyðugt aftaná at greina, um tú veruliga bart teg rætt ella skeivt at. Ein javnvág eigur at vera millum eins egna vit, etiskar meginreglur, varhuga, samvitsku og tær veruligu gerðirnar og avleiðingar teirra. Er ójavnvág í, er rímligt at eftirmeta, um tær etisku meginreglurnar, varhugin ella samvitskan eiga at verða rættað, soleiðis at ein gjøgnumhugsað javnvág fæst teirra millum. Bert við einari slíkari javnvág, sum er grundað á greining og rannsakan, kann talan vera um ein umhugsaðan etiskan atburð og ikki bara eina ógrundaða meining.

Dimensjónirnar í etikkinum

Etikkurin kann greinast frá ymiskum sjónarhornum, sum sínámillum í mongum førum bera hvørt við annað.

Deskriptivur etikkur

Við deskriptiva ella frágreiðandi etikkinum verður kannað, hvørji etisk virði, hugburðir, almennar meginreglur og ítøkilig virkisløg síggjast aftur í samfeløgum og mentanum. Her ber til at nýta siðbundin vísindalig háttaløg. Økið er í nánd av mannfrøði (antropologi), fólkalívsgransking, hugmyndasøgu, sálarfrøði, sosiologi

og kliniskari epidemiologi. Stundum verður orðingin ”empíriskur etikkur” nýtt um tílka granskung. Úrslitið av slíkum kannungum loysir tó ikki teir normativu trupulleikarnar.

Metaetikkur

Við metaetikkinum verður granskað í innihaldinum í etiskum orðingum, skilvísa bygnaðinum í etikkinum og ástøðiligu krøvunum um kunnleika. Í metaetikkinum verða eisini málsliigar greiningar av innihaldinum í etiskum setningum gjørdar. Spurt verður ikki um, hvat ið er ilt og gott, men roynt verður at kanna týdningin av hesum orðum og teimum uppáhaldum, sum tey eiga lut í. Hvat liggur í hugtøkum sum frælsi, ábyrgd og samvitska? Uppáhald um lívfrøðiliga bygnaðin í DNA-mýlinum ber til at prógva við serstøkum mannagongdum. Men etisku útsøgnina, at læknar ikki kunnu ávirka arvagóðsið í kynskyknum, ber ikki til at vátta við sama hátti. Uppgávan hjá etikkinum er at viga og meta um sannroyndir og út frá etiskum meginreglum og áskoðanum um menniskjavirði stuðla undir val av atferð og hugburði.

Normativur etikkur

Vanliga, tá ið talan er um etikk, hugsa vit oftast um normativan etikk, sum setur fram stevnumið og grundgevu fyri etiskum stevnumiðum og etiskum virkisreglum. Her verða teir torføru spurningarnir settir, um hvørji virði og mál eru góð og verd at stremba eftir. Í normativa etikkinum taka vit støðu eftir at hava greinað, hvat virði er gott, og hvat tiltak ella hvør gerð er røtt. Vit taka til dømis ta støðu, at trætur ikki skulu loysast við harðskapi. Friður hevur eitt eginvirði og skal røkkast við samráðingarborðið og ikki á vígvøllinum. Dømi um vegleiðandi etiskar leiðreglur er tann gylta reglan, soleiðis sum hon er orðað hjá Konfuciusi: ’ikki at gera ímóti øðrum tað, ein ikki vil, at tey skulu gera ímóti einum sjálvum’ ella í Matteusar evangelií (7:12) ”Alt tað, sum tit tí vilja, at menn skulu gera móti tykkum, tað skulu tit eisini gera móti teimum.” Vit finna átøkar orðingar í buddismu, hinduismu og islam og í kategoriska imperativinum (treytaleysa boðnum) hjá Kant, sum merkir, at hvørt menniskja eigur at verða viðfarið sum eitt mál í sjálvum sær og ikki sum eitt amboð.

Onnur sløg av etiskum leiðreglum finna vit í ástøðum, ið leggja dent á, at fylgjurnar gera av, hvørt gerðin er røtt ella skeiv. Felagsskapir sum ST, Evroparáðið, ES og World Medical Association hava givið út yvirlýsingar, ið skulu vera vegleiðandi, eitt nú yvirlýsingina frá ST um mannarættindini, millumtjóðasáttmálan hjá Evroparáðnum um mannarættindi og biomedisin (Oviedo-sáttmálin), reglugerðir og fyriskipanir frá ES umframt Helsingforsyvirlýsingina. Upp í hetta hoyra eisini etisku reglurnar hjá heilsustarvsfólki og Læknafelagnum.

Innihaldið í etikkinum

Nógv hefur verið hugsað og skrivað um menniskjaáskoðanina sum grundarlag, tá ið støða skal takast til etiskar støðutakanir. Við menniskjaáskoðan verður hugsað um ymiskar hugsanir um menniskjans náttúru. Er menniskja ónt ella gott, frælst ella ófrælst, ábyrgdarfult ella ábyrgdarleyst, skynsamt ella óskynsamt? Menniskjaáskoðanin sæst av, hvussu hesir spurningar verða svaraðir.

Humanistisk menniskjaáskoðan

Humanistiska menniskjaáskoðanin vinnur frama við upplýsingarheimspekini í 18. og 19. øld. Umboð fyri hesa heimspeki er Immanuel Kant (1724–1804). Sambært Kant er menniskja ein vera við viti og skili, eitt subjekt (eitt eg), sum hefur frælsi (frían vilja), ábyrgd og menniskjaliga tign og er skynsamt.

Sambært Kant má menniskja ongantíð metast ella verða viðfari bert sum eitt amboð. Menniskja er altíð eitt mál í sjálvum sær, og tað merkir, at menniskja altíð kann krevja at verða virt. Tað merkir til dømis, at verður menniskjað biðið um at vera við í gransking, er neyðugt at verða kunnað og geva sítt samtykki. Humanistiska menniskjaáskoðanin treytar, at menniskjað kann velja frítt við støði í viti sínum og egnum etiskum metingum, og at tað er egnað at taka ábyrgd av egnum avgerðum.

Sambært humanistisku menniskjaáskoðanini ber menniskjað í sær eitt tilvit og eina skapandi megi. Menniskjað er ein sosial vera, treytað av umhvørvi og viðurskiftum sínum við húskið, skyldfólk, vinir og onnur, sum standa tí nær, og tað hefur so statt eisini ábyrgd og skyldur mótvegis øðrum.

Humanistiska menniskjaáskoðanin er ein leinkja, sum bindur ymiskar lívsáskoðanir saman. Her kunnu ymiskir træðrir renna saman úr teimum ymsu grundvøllum, annaðhvørt talan er um náttúruvísindi, átrúnað ella heimspeki.

Ein sjálvsøgd meginregla

Ein veikleiki í humanistisku menniskjaáskoðanini er, at virði hennara ikki kunnu prógvast. Sama atfinning kann eisini havast at øðrum menniskjaáskoðanum. Her er talan um tað, sum heimspekingar kalla axiom ella sjálvsagdar reglur. Tær skulu ikki prógvast, men taka støði í einum persónligum og eksistentiellum vali, ið er grundað á ta vitan um menniskjað, sum er tøk.

Aðrar áskoðanir á menniskjað

Stundum verður deterministiska menniskjaáskoðanin, sum noktar menniskjanum sjálvsavgerðarrætt eins og frían vilja, sett upp ímóti humanistisku menniskjaáskoðanini. Deterministiska menniskjaáskoðanin hefur avleiðingar fyri móguleikan at ábyrgda eitt menniskja á ein skilagóðan hátt fyri tað, hann ella hon hefur gjørt.

Sambært hesi fatan er menniskjað ein forritað vera, hvørs gerðir eru avgjørðar frammanundan av ytri umstøðum og innvortis kveikingum. Menniskjað verður mett

at kunna verða lýst og greinað í frøðiheitum so sum stimulus (kós) og respons (svar, viðbregði), sum fara fram eftir einum mynstri, sum er givið frammanundan. Ein onnur útgáva er arvafrøðiliga determinisman, sum hevði mong viðhaldsfólk, tá ið rakt varð við týðning av DNA hjá menniskjum, men sum tey flestu í dag meta sum fyrnað.

Fundamentalisman

Fundamentalisman sæst oftast hjá trúarflokkum, sum gera sær eina bókstaviliga tulkning av átrúnaligum upprunaritum, fyrst og fremst Bíbliuni og Koranini.

Fundamentalisman er vissuliga mest eitt alment tulkningarmynstur, sum kemur fyri í ymsum lívsáskoðanum, men hon hevur avleiðingar fyri menniskjaáskoðanina. Ein átrúnaligur fundamentalistur hevur lyndi til at meta virði og átrúnaligar fatanir hjá øðrum sum trúarvillu. Her er einki rúm fyri margfeldi (pluralismu). Fundamentalisman vendir sær eisini burtur frá viðurkendum vísindaligum sjónarmiðum, og fundamentalisturin er ikki fúsur at fara í opið orðaskifti við umboð fyri eitt nú menningarlærana ella ílegugranskingina. Yvirhøvur finna vit í øllum sløgum av fundamentalismu eina helling til at illgita opnar og pluralistiskar tankaskipanir og royndir at útvega nýggja vitan.

Fundamentalisman er eisini merkt av einari avgjördari autoritetstrúgv. Boðskapurin hjá úrvalda oddafiskinum (Hippokrates ella einum guddómi) er óreingiligur. Onki rúm er fyri samrøðuni, av tí at tulkarnir longu hava rætta svarið. Fundamentalismu í hesari merking finna vit ikki bara í ymsum átrúnaðum, men eisini í sambandi við summar lærur ella politiskar fatanir, sum heldur ikki góðtaka pluralistiska tankaskipan og samfeløg.

Javnvirði menniskjanna

Sambært humanistisku menniskjaáskoðanini er menniskjað annað og nógv meira enn lívfrøðiliga ella búskaparliga virði sítt. Talan er í hesum høpi um menniskjavirðið, sum ber í sær, at øll menniskju eru líka fyri lógini, til dømis heilsu- og sjúkrarøktarlógini. Menniskjavirðið er bundið at tí at vera menniskja og ikki at tí, sum menniskjað eigur ella ger. Tað er so statt óheft av støðu tess í samfelagnum. Eyðvitað skulu vit, so væl vit megna tað, royna at menna vitan og førleikar okkara til eitt nú at hugsa, lesa, lurta, skapa og vísa umsorgan. Menniskjavirðið er tó ikki treytað av eginleikum okkara, men knýtt at hvørjum einstøkum menniskja óheft av avrikum.

Eitt barn í koyristóli, sum ikki er ført fyri at gera nakað sjálvt, hevur sama menniskjavirði sum ein fótbóltsspælari ella ein telduserfrøðingur. Ein, ið ikki dugir at lesa og skriva (ein analfabetur), hevur sama menniskjavirði sum ein, ið hevur fingið nobelvirðislønina, og hevur tí eisini sama rætt til lív, viðgerð og umsorgan. Vit siga, at menniskjavirðið ikki kann stígbendast ella samráðast um, hóast tað kann vera fyri ágangi og í veruleikanum ofta er fyri ágangi.

Tað er eisini í fatanini um menniskjavirðið, at mannarættindini eru grundfest. Menniskjaáskoðan – menniskjavirði – mannarættindi eru ein etiskur grundvøllur, har felagsvirðini í samfelagnum kunnu og eiga at verða grundfest.

Vit kunnu taka samanum og siga, at:

- menniskjavirðið er knýtt at eksistensinum og ikki at funktiónum ella eginleikum,

- menniskjavirðið ber í sær, at øll menniskju hava ávís grundleggjandi rættindi, sum skulu virðast, og at í hesum er eingin betur fyri enn annar,

- menniskjavirðið útihýsir ikki móguleikanum at meta um eginleikar hjá menniskjum, hvussu tey eru skikkað, ella um yrkisførleikar í ávísam samanheingi, til dømis í sambandi við eitt starvssetanarmál. Ein slík stigflokkar ger seg ikki inn á menniskjavirðið hjá einstaklinginum.

Integritetur

Innihaldið í hugtakinum um menniskjavirði er nær skylt við tað, vit leggja í hugtakið integritet. Sambært heilsu- og sjúkrarøktarlógini í Svøríki (2017:30) verður viðgerð og røkt veitt við virðing fyri javnvirðinum, sum øll menniskju hava, og fyri virðinum hjá tí einstaka menniskjanum. Sjúklingalógin (2014:821) miðar millum annað eftir at virka fyri integriteti, sjálvsavgerðarrætti og luttøku sjúklingsins. Lógarteksturin nýtir integritetshugtakið í merkingini menniskjalig virðing. Ofta verða hugtøkini integritetur og sjálvsavgerðarrættur blandað.

Sambært latínsku rótunum hjá hugtakinum merkir integritetur heild ella samanhangur. Í okkara málnýtslu leiðir orðið integritetur tankarnar til rættin hjá hvørjum einstøkum menniskja til at kunna varðveita tign sína, sama hvussu ytru umstøðurnar eru.

Tikið verður eisini til integritetsmeginregluna, sum sigur, at ein persónur hevur rætt til, at virðismetingar, ynski og áskoðanir hansara ella hennara verða vird. Hesar metingar, ynski og áskoðanir skulu virðast, óheft av intellektuella og moralska innihaldinum og óheft av, um viðkomandi persónur er førur fyri at verja hendan rættin. Men at metingarnar verða virdar, merkir ikki neyðturviliga, at tær skulu takast til eftirtektar.

Hetta merkir, at eitt bróstabarn ella ein persónur, sum er fallin í óvit ella vorðin psykotiskur, og sum ikki sjálvur er førur fyri at tala fyri seg, eisini skal hava integritet sín virdan. Hjá teimum, sum ikki sjálvi megna at verja sína tign við at útinna sín sjálvsavgerðarrætt, má tignin tryggjast av einum ella fleiri øðrum, til dømis av avvarðandi ella av røktarstarvsfólki.

Sjálvsavgerðin kann latast onkrum øðrum. Men tað kann integriteturin ikki. Hann kann verða virdur, brotin ella gloymdur – tað seinasta er eisini eitt slag av broti.

Integritetshugtakið hevur í lóggávuni fingið sín rættarluga lut festan gjøgnum til dømis lógir ímóti at gera mannamun og ímóti píning (torturi).

Integriteturin er so stutt eitt stöðugt og treytaleyst hugtak, men sjálvsavgerðin er hinvegin knýtt at fôrleikum og kann so stutt vera skiftandi.

Autonomi

Ymiskir persónar hava ymiskan fôrleika at røkja síni áhugamál og at bera fram sínar metingar, áskoðanir og ynski. Fôrleikin at koma framat at verða hoyrdur og at taka avgerðir er misjavnur millum fólk. Fôrleikin til sjálvræði (autonomi) kann so stutt broytast treytað av, um ein er eitt lítið barn við vaksandi sjálvræði, ein vaksinn persónur, ið er fôrur fyri at taka avgerðir, ella ein eldri persónur, ið er veikur og sjúkur við minkandi avgerðarfôrleika.

Sambært sjálvræðismeginregluni hava vit allan rætt til at fáa sjálvsavgerðarrætt okkara virdan í tann mun, tað ikki trívur inn í rættin hjá øðrum at fáa sítt sjálvræði virt. Meginreglan kann so stutt verða orðað sum rætturin hjá einum persóni at hava lut í gerðum og avgerðum, ið viðkoma honum sjálvum. Verður eingin annar ávirkaður, kann persónurin taka avgerðina sjálvur. Tó er tað sjáldan, at eingin annar verður ávirkaður. Snýr tað seg um at velja kanning og viðgerð í sjúkrarøktini, verða ofta fleiri fólk ávirkað. Her er vert at skilja ímillum rættin hjá fólk til at krevja eina ávísa kanning ella viðgerð og rættin hjá teimum til at siga nei takk til kanning og viðgerð, sum er skotin upp. Um sjúkrarøktarstarvsfólk ikki virða rættin hjá einum avgerðarbúnum* sjúklingi til at siga nei takk til viðgerð, sum er skotin upp, ella ynskið um, at ein viðgerð, ið longu er byrjað, verður steðgað, so er hetta brot á sjálvræðið hjá sjúklinginum. Sigur sjúkrarøktin hinvegin nei til ynskið frá einum sjúklingi um at fáa eina ávísa kanning ella viðgerð, ber hetta ikki neyðturviliga eitt brot í sær. Tvørturímóti kann tað, sum sjúklingurin ynskir sær, vera í stríð við vísindi og framdar royndir. Tá kann tað vera í lagi ikki at gera sjúklinginum eftir vild. Á sama hátt, sum læknin eigur at virða sjálvræðið hjá sjúklinginum, eigur sjúklingurin eisini sambært sjálvræðismeginregluni at virða yrkisliga sjálvræðið hjá læknanum.¹

Medisinsk paternalisma

Onkuntíð er sjálvræðið hjá sjúklinginum viknað so mikið, at sjúklingurin hevur ilt við sjálvur at taka avgerðir. Er eingin næstingur at spyrja, eiga umboð fyri sjúkrarøktina í slíkum støðum at taka avgerðir fyri sjúklingin við hansara besta í huga. Tekur ein lækni støðu fyri ein sjúkling við sjúklingsins besta í huga, er talan um medisinska paternalismu.

Í nevndu støðu er ein slík avgerð vanlig heilt í lagi. Medisinsk paternalisma kann tó verða umstríð í samanhangum, har læknin til dømis tekur avgerð við støði í, hvat ið hann metir at vera best fyri sjúklingin, hóast sjúklingurin í roynd og veru

¹ at vera avgerðarbúgvinn merkir, at sjúklingurin er fôrur fyri at taka eina væl grundaða avgerð við sínum egna besta nú og frameftir í huga. Til dømis skal viðkomandi vera fôrur fyri at útvega sær nøktandi kunning og duga at fata avleiðingarnar av avgerðum sínum.

er færur fyrir sjálvur at taka avgerð. Koma evnini til empati í bland við egnu hugsanir læknans um, hvat ið er best fyrir sjúklingin, er vandi fyrir umstríddari medisinskari paternalismu. Demokratísingin av viðurskiftunum millum lækna og sjúkling hefur havt eitt umskifti við sær frá læknapaternalismu til økta sjúklingaávirkan. Broytingin í valdsbýtinum er komin sjúklinginum til góðar hesi seinnu árin.

Tá ið lívið byrjar

At øll menniskju hava javnvirði er ofta grundleggjandi byrjanarstöði til etiskar hugleiðingar. Men hendan støðutakan er ikki uttan virðisligar tvístøður. Kjakið verður serliga lívligt í sambandi við spurningar um byrjan og enda á lívinum.

Lívfrøðiliga fyritleytin fyri einum nýggjum menniskja verður vanlig skapt við gitnaðinum. Mangir lívfrøðingar og medisinarar eru tó á einum máli um, at tað er torført at vísa á nakað ávíst stig í búningini hjá fostrinum, ið neyvt umboðar skiftið, har menniskjalív kann sigast at kykna. Í gitna eggnum skal eitt kyknubýti bera á, og síðan skal eggid inn í lívmóðurina, áðrenn tað verður eitt embryo og síðan eitt fostur og kann mennast. Hetta er eisini ein fyritleyt fyri, hvussu nerverarið verður skapað og nervalagið ment, sum í sínum lagi er ein fyritleyt fyri tilvitaðum lívi.

Hóast tað kann vera torført at staðfesta, nær í menningartilgongdini menniskjalív kann sigast at kykna, og tískil eisini torført at býta tilgongdina upp í ávís stig, eru tey eyðkennini, ið eru vald at umboða hvørt stigið, ikki tilvildarliga vald. Tey eru vald við fyriliti fyri bæði sannroyndarsjónarmiðum og virðissjónarmiðum. Spurningurin er, nær vit av røttum kunnu siga, at gitna eggid hefur menniskjavirði. Tríggjar fatanir verða vanlig bornar fram í kjakinum um, nær menniskjavirðið tekur við.

Undir gitnaðinum

Tá ið eitt egg og ein sáðkykna renna saman, fær komandi einstaklingurin (hendingaferð tveir ella fleiri einstaklingar) sínar heilt egnu arvaeginleikar. Gitnaðurin er á tann hátt felags støðið fyri øll lívsins menningarstig. Arvaliga ættaritið, sum menningin skal fylgja, er fastlagt, og av tí at menniskjavirðið ikki er knýtt at funktiónum og eginleikum, men at veranini, verður menniskjavirðið sambært hesari fatan skapt í gitnaðartilgongdini. Sambært hesari fatan hefur gitna eggid so statt longu menniskjavirði.

Eftir festi í lívmóðurini

Sambært einari aðrari fatan er tað hópisleyst at tosa um menniskjavirði, áðrenn gitna eggid eftir fleiri kyknubýtingar festir seg í lívmóðurveggin.

Tað hendir o.u. tíggju samdøgur eftir gitnaðin, og tá kunnu tvíburar ikki longur spyrjast burturúr.

Av tí at menniskjavirðið er tongt at einstaklinginum, verður tað mett at vera rímligt at bíða, til hetta menningarstig er rokkið. Tað er heldur ikki fyrr enn eftir festið í lívmóðurina, at nervarør og nervaskipan verða ment, sum eru fyritleytingin fyri tilvitaðum lívi. Nógv fosturlát henda í tíðarskeiðinum millum gitnað og komu í lívmóðurina. Mett verður, at minni enn helvtin av øllum gitnum eggum heldur fram at mennast.

Ein menningartilgongd

Triðja fatanin førir fram, at fyritleytingin fyri menniskjalívi úr lívfrøðiligum sjónarhorni vissuliga byrjar við gitnaðinum, men at verndarvirðið hjá eggkyknum ella einum fostri veksur, so hvørt sum tað mennist.

Sambært hesari fatan er heldur ikki høpi í at halda uppá, at ein gitin eggkykna hevur menniskjavirði. Nær eitt komandi menniskja skal metast at hava menniskjavirði, ber ikki til at avgera neyvt. Men eins og vit ikki eiga at fara hvør við øðrum, sum vóru vit longu deyð, bert tí at vit eru deyðilig, so er heldur eingin orsök at fara við einum gitnum eggji ella einum fostri, sum var tað longu eitt barn. Tó so eiga vit at vera tilvitað um, at vit ein dag fara at doyggja, og at evni okkara at taka væl grundaðar avgerðir fyri okkara egna besta kunnu vikna. Átøk til at verja menniskjalív mugu tískil skifta, treytað av hvar í menningartilgongdini ein er staddur millum gitnaðin til ta løtu, tá ið fostrið er ført fyri at hóra undan og liva uttan fyri mammuna.

At tryggja veika lívið

Spurningurin um, nær persónliga lívið byrjar, er partvíst ein etiskur spurningur, sum ikki kann svarast við einføldum reglum ella meginreglum. Umráðandi er tó at viðgera spurningin, tí treytað av, hvussu hann verður svaraður, fær hetta avleiðingar fyri, hvørji inntriv og atgerðir skulu vera loyvd undir menningini hjá einum fostri. Í eitt nú Svøríki er markið fyri, nær fosturtøka er loyvd, sett at vera, áðrenn fostrið er mett at vera lívført uttan fyri likamið á mammuni.

Í fosturtøkuspurninginum liggur eitt áhugamálsstríð millum verndarvirðið hjá fostrinum og rættindini hjá kvinnuni, sum er við barn. Í fleiri Norðurlondum hava tey valt at geva mammuni forrættindi við avgerðini um, at kvinnan skal hava rætt til sín egna kropp. Tað merkir tó ikki, at ein fosturtøka kann metast sum nakað sjálvsagt og moralskt greitt. Endamálið er at sleppa undan fosturtøkum við at geva fólki betri móguleikar at verja seg, so at kvinnur ikki óætlað gerast við barn, og at hjálpa teimum kvinnum og monnum, sum koma í ta støðu óætlað at skula gerast foreldur. Men aftur at hesum kemur eisini metingin um, at hvørt barn hevur rættin at verða elskað og at vera vælkomið. Sama hvørja støðu ein tekur í spurninginum um, nær menniskjavirðið byrjar, eru fólk á einum máli um týðningin av, at mørk verða sett fyri, hvat kann vera loyvt at gera við gitin egg, embryo og fostur.

Tá ið lívið endar

Í mentan okkara er ikki so vanligt at vísa sorg ella at tosa um deyðan. Men deyðanum sleppur eingin okkara undan. Og tað er eins umráðandi at hava ein skynsaman etikk viðvíkjandi umstøðunum, tá ið vit liggja at doyggja, og viðvíkjandi deyðanum sjálvum, sum tað er í sambandi við lívsins byrjan. At vísa virðing og umsorgan fyri deyðanum og fyri deyða likaminum kann metast sum eitt framhald av virðingini fyri integritetinum hjá einum menniskja – ein skylda, vit hava móttvegis tí deyða og teimum livandi. Ongum skal í lívsskeiði sínum nýtast at stúra fyri, at likamið eftir deyðan verður vanvirt ella spottað. At vísa virðing og umsorgan er eisini at vísa virðing fyri kenslunum hjá teimum, ið eftir liva, og í grundini fyri okkum øllum.

Síðani 1988 hava tey í Svøríki havt eina lóg viðvíkjandi, nær deyði kann staðfestast. Í Føroyum er Anordning nr. 821 af 22. juni 2018 om ikrafttræden for Færøerne af sundhedsloven galdandi, har ásetingar eru um staðfesting av deyðanum í kapittul 54. Sambært lógini er ein deyður, tá ið heilin er fullkomiliga sløknaður. Tað, ið eyðkennir hetta, er annaðhvørt at andadrátturin og hjartavirksemið eru varandi steðgað, ella at endurtiknar kanningar vísa, at heilavirksemið er fullkomiliga farið, og at tað ikki fæst aftur (fullkomið heilainfarkt).

Lógin tekur ikki støðu til deyðan sum tilveruligt hugtak ella til, hvat ið hendir eftir deyðan. Hon ásetur, hvørjar treytir skulu vera loknar fyri at staðfesta, at ein er deyður. Hetta hevur kortini týðning fyri, hvat sjúkrarøktin kann loyva sær, til dømis í sambandi við at fara undir intensiva viðgerð av einum doyggjandi sjúklingi til tess at betra um líkindini hjá honum at kunna lata eitt yrkisgagn. Hetta hava summi mett sum ein trupulleika, og víst hevur verið til virðingina fyri menniskjanum, millum annað tí at tiltøkini ikki verða gjørd fyri sjúklingsins egnu skyld, men fyri at móttakarinn skal fáa eitt yrkisgagn í góðum standi.

Sjúklingurin, ið liggur at doyggja

Eitt álvarsliga sjúkt menniskja kann hava torført við at røkja sín sjálvsavgerðarrætt. Tí er umráðandi, at menniskju annaðhvørt skrivliga ella bæði skrivliga og munnliga boða frá, hvussu tey vilja verða viðfarin, tá ið tey eru vorðin álvarsliga sjúk og ússalig og ikki longur eru før fyri at taka avgerðir sjálv. Hevur sjúklingurin ikki sjálvur við einum røktarskrivi sagt, hvussu hann vil verða viðfarin, mugu sjúkrarøktarfólk og næstingar royna at verja integritetin og lívsvirðið hjá viðkomandi, so at tann álvarsliga sjúki ella doyggjandi fær stuðul til at varðveita tign sína, til deyðin kemur. Ein, sum er frískur og sterkur, kann lættliga undirmeta gleðirnar hjá álvarsliga sjúkum menniskja, men hann kann eisini lítilsmeta líðingina, sum hann ikki orkar ella ikki er førur fyri at liva seg inn í. Evnini til empati eru ein týðningarmikil eginleiki í allari røkt, eisini í røktini av menniskjum, sum liggja at doyggja. Men eisini her er neyðugt at ansa sær fyri, at eins atburður ikki verður ávirkaður av egnum hugmyndum um, hvussu ein sjálvur hevði viljað verið viðfarin í somu støðu.

Fremsta uppgávan hjá heilsuverkinum er at viðgera mein og at grøða sjúkur, so at sjúklingurin verður frískur aftur og – um hetta ikki ber til – at linna sjúkueyðkennini og harvið avmarka líðingina. Tað er umráðandi at gera heilt greitt, nær farið verður frá lekjandi (kurativari) til linnandi (palliativa) viðgerð.

Hjá sjúklingum í lívsins endaskeiði kann tað enda við longdari líðing ella drúgvum óbotaligum óviti, um hildið verður fast við ta kurativu viðgerðina. Tá ið veljast skal ímillum ymiskar viðgerðarmøguleikar, skal støðið, sum liggur undir avgerðini, sambært svenskari lóg vera vísindi og álítandi royndir. Læknin, ið stendur fyri viðgerðini, metir, um ein viðgerð, ið leingir lívið, kann ávirka sjúkugongdina, og um hon gagnar sjúklinginum. Læknin skal eisini hava sjúklingsins egnu ynski í huga, sum sjúklingurin beinleiðis sigur frá, hevur skrivað í einum røktarskrivi, ella sum koma fram í samráði við næstingarnar og røktarstarvsfólk.

Hevur sjúklingurin á henda hátt borið fram ynski um, at viðgerð, ið leingir lívið, ikki verður sett í verk, ella at longu byrjað viðgerð, ið leingir lívið, skal steðgast, má eitt tílíkt ynski vanligu virðast. Ein sjúklingur hevur rætt til at siga nei takk til viðgerð, sum verður boðin, eisini tá ið hon kann vera bjargingin. Tó so kann sjúklingurin ikki krevja at fáa viðgerð, sum skundar undir deyðan, t.e. deyðshjálp, sum ikki er loyvd í Svøríki.

Summi tala fyri, at eitt menniskja, sum pínist illa og liggur at doyggja, og sum vil enda lív sítt, eisini átti at havt rættin til fáa hjálp til tess í heilsuverkinum. Bókmentir trúta ikki við sjónarmiðum fyri og ímóti ymsum sløgum av deyðshjálpi (sí bókmentalistan).

Vevnaðarflutningur (Organdonatión)

Menningin í skurðfrøðini viðvíkjandi vevnaðarflutningi hevur havt við sær, at fleiri og fleiri menniskju kunnu varðveita lívið ella fáa munandi betri lívsdygd við vevnaðarflutningi. Tað er ikki minst at takka nýggjum heilivági, sum mótvirkar, at kroppurin vrakar ísetta yrkisgagnið. Henda menning hevur havt við sær, at eftirspurningurin eftir gøgnum er vaksin, og at nøgdin av gøgnum, ið verða latin, ikki nøktar tørvin. Um so allir hugsandi gagnagevar høvdu latið síni gøgn, so hevði tað ikki rokkið til øll tey, sum hava tørv á teimum.

Ein av týðningarmestu spurningunum í sambandi við vevnaðarflutning snýr seg um, hvussu samtykkisreglurnar skulu greiðast. Hvussu langt skal sjálvsavgerðarrætturin røkka í hesum sambandi? Skulu avvarðandi sleppa at taka avgerðina, um støðan hjá tí deyða um vevnaðarflutning ikki er kend? Hvørjar etiskar leiðreglur skulu hava framíhjárætt í virðistvídráttinum millum integritetin og sjálvsavgerðarrættin hjá einum møguligum gagngeva øðrumegin og samhugan við einum sjúkum menniskja, sum bíðar eftir einum lívgagni, hinumegin? Skal

meginreglan at gera gott, rættvísismeginreglan ella sjálvsavgerðarmeginreglan viga tyngst?

Svenska sjúkrarøktarlóggávan leggur áherðslu á meginregluna um sjálvsavgerðarrætt. Byrjanarstöðið er, at inntriv kann gerast í eitt menniskja, sum er deytt, um grundað orsök er til at halda, at inntrivið er í samsvari við avgerðina hjá tí deyða. Bæði skrivligar vátanir og munnlig viðmæli hava týdning. Er tað ógreitt, hvørja støðu hin deyði hevði, skulu tey avvarðandi verða spurð, av tí at tey sannlíkt vita best, hvørja støðu hin deyði hevði til vevnaðarflutning. Er eingin avvarðandi at spyrja, og eingin veit, hvat hin deyði ynskti, kunnu inntriv kortini verða gjørd sambært svenskari lóg (1995:831) um vevnaðarflutning v.m. Svenska ríkisstjórnin hevur á vári 2018 sett eitt granskingarfólk til at kanna ymiskar spurningar viðvíkjandi vevnaðarflutningi.

Fyri at vera vísur í, at tað, sum hendir við kroppinum eftir deyðan, samsvarar við tað, ein sjálvur vil, eigur hvør einstakur sjálvur at taka støðu til, hvørt hann ella hon vil geva eitt lívgagn ella ikki, og at siga sínum avvarðandi frá ynskjum sínum. Tað einfaldasta byrjanarstöðið til hesar hugleiðingar er at spyrja seg sjálvan: – Hevði eg sjálv/ur verið fús/ur at tikið ímóti einum lívgagni frá einum deyðum menniskja? Eri eg sjálv/ur sinnað/ur at geva einum sjúkum menniskja lívgøgn míni? Er svarið ja til fyrra spurningin, og eg loyvi mær sjálvum at kalla meg skilagóðan, halda mong helst, at eg eisini má svara játtandi til seinna spurningin. Svári eg ja til fyrra spurningin og nei til tann seinna, má eg vera til reiðar at verða mett/ur sum ein, ið ger sær dælt av øðrum. Høvdu øll svarað soleiðis, høvdu eingi lívgøgn verið at nýtt til viðgerðir.

Tólmenni og eftirgjørt vit

Tólmenni og eftirgjørt vit verður alsamt vanligari í gerandisdegi okkara. Vit fáa sjálvkoyrandi bilar, vinatólmenni, røktartólmenni, læknatólmenni, baðtólmenni – og hermannaatólmenni. Øll gera alt meira ella minni uttan menniskjaligt ræði og eftirlit. Um somu tíð verður nógv gransking og menning lögð í at skapa alsamt betur eftirgjørdar skipanir við tí endamáli at gera tær ”klókari” og ”sjálvstøðugari”. Ljós hevur serliga verið varpað á tvey øki: yvirvaksnar dátugrunnar og skipanir, ið ávikavist útvega og skipa upplýsingar – finna mynstur. (Í hesum samanheingi er vert at hava í huga, at upplýsingar ikki eru vitan.)

Sjálvkoyrandi bilar eru kanska tann hentleiki, sum dúgligast verður kjakast um í fjølmiðlunum. Ikki minst hevur verið spurt, um hesi akfør munnu klára at greiða tær støður, har akfarið skal ”velja” ímillum at seta ferðafólkið í lívsvanda og at koyra á eitt ella fleiri fólk, sum eru til gongu. Hvør velur? Sjálvkoyrandi bilar hava ongar virðismetingar. Onkur hevur forritað teirra sjónarmið. Hvør er hesin onkur? Uttan virðismetingar eingi val. Kunning røkkur ikki til at kunna velja. Til tað krevst, at ein velur okkurt fram um okkurt annað, til dómis at meta tvey børn

meiri verd at bjarga enn eitt eldri ferðafólk, ella at meta tað frægari at koyra á ein lyktapela enn at renna á ein mótkoyrandi bil. Ein heldur øðrvísi, tó als ikki týðningarleysur, trupulleiki er, hvussu hesir sjálvkoyrandi bilar – tá ið teir eru komnir í ferðsluna – samstarva og kappast hvør við annan. Tað kann jú vera, at ávísar virðismetingar geva fyrimunir í summum støðum. Tveir lastbilar kunnu jú vera á veg til somu ferju – at tryggja ferðmørk og velja umvegir kann tá hava fíggarligar fyrimunir.

Frá hugskoti til lidna vøru seta virði av ymsum slag sín dóm á tólmenni, frá hvussu tey í sniði síggja út, til hvussu teir roknihættir, sum stýra teimum, eru skipaðir. Hetta hevur ein hóp av forvitnisligum spurningum við sær. Hvør stendur við ábyrgdini, um okkurt mistak verður gjørt? Fyritøkan, sum framleiddi tólmennið og skrivaði forritið? Nei, sigur fyritøkan. Tólmennið hevur útvegað sær so mikið av nýggjum upplýsingum, síðan tað fór av verksmiðjuni, at tað handfer ikki kunning og tekur ikki avgerðir á sama hátt nú, sum tað gjørdi frá byrjan. Fyritøkan, sum keypti tólmennið til ávís endamál? Nei, sigur eisini tann fyritøkan, tað var ikki hetta, vit keyptu, og tað var als ikki víst frammanundan, hvussu tað fór at háttá sær nøkur ár seinni. So hvør skal hava skyldina, um nú tólmennið mistekur seg – mistekur seg moralskt? Hetta er ein spurningur, sum má viðgerast.

Tað, sum verður sagt, er eyðvitað ikki bara galdandi fyri sjálvkoyrandi bilar. Trupulleikarnir eru teir somu, uttan mun til hvat virkisøkið talan er um. Baðtólmenni, røktartólmenni, læknatólmenni og hermannotólmenni verða øll fylt við virðum. Onkur hevur gjørt av, hvørjar upplýsingar skulu setast saman, onkur hevur sett roknihættirnar saman, sum leita eftir mynstrum, og sum samskipa. Vit noyðast at vita, hvørs virði stýra hesum maskinum. Hava vit tamarhald og ræði á tólmennum? Vilja vit loyva tólmennum, sum ikki eru undir menniskjaligum ræði? Ein serligur trupulleiki er, at hesar skipanir kunnu nýtast til at kortleggja virðismetingar og val hjá einum heilum fólk. Ein slík kortlegging loysir í fyrsta lagi ikki leiðregluligu trupulleikarnar. Hon svarar ikki spurninginum um, hvat ið vit eiga at gera í ymskum støðum. Í øðrum lagi kann kunningin í skeivum hondum nýtast til at villleiða fólk.

Góð líkindi eru fyri, at tólmennatøknin kann betra dygdina í røktini og í umsorganini. Lívsgóðskan og sjálvsavgerðarrætturin hjá tí einstaka kunnu betrast. Men integriteturin hjá einstaklinginum kann vera fyri ágangi, og vandi kann eisini vera fyri versnaðari lívsgóðsku. Tí er umráðandi, at etisku sjónarmiðini verða lýst gjølla. Hetta eigur at verða gjørt, áðrenn tøknið verður tikin í brúk innan heilsurøkt, sjúkrarøkt og umsorgan. Tað er eisini umráðandi, at etiskir spurningar verða gjølla viðgjørdir í orðaskifti longu í sambandi við nýskapartilgongdina. Avleiðingarnar av einum heilsurøktartólmenni fyri etisk virði eiga altíð at vera greiðar, áðrenn farið verður undir at nýta tað í heilsu- og sjúkrarøktini og í almannatænastuni. Umráðandi er, at málið áhaldandi verður kannað og metingar gjørdar. At enda eiga metingar eisini at verða gjørdar við støði í fyritreytunum og tørvinum hjá tí einstaka brúkarinum. Upplýst samtykki má galda, fullfíggað kunning verða givin og ein

javnmettur valmöguleiki vera tækur, um viðkomandi sigur nei takk til uppskotið. Royndir eiga at verða gjörðar við stöði í tórvinum hjá einstaklinginum, nærri kanningar og endurmetingar eigur starvsfólk, sum hefur færleika, at gera, og viðkvæmar upplýsingar, sum tólmennið skrásetur um einstaklingin, eiga at verða vardar.

Ílegustýring

Tøknin við lívfrøðiligum ”saksum”, ið kunnu stýra arvagóðsi, hefur vakt miklan ans. CRISPR/Cas9 er tann mest umrødda ílegustýringartøknin. Men onnur sløg av ílegustýringartøkni eru eisini tøk, og væntast kann, at hesi sløgini verða munandi bøtt komandi árin. Ílegustýringartøkni kann eyðvitað eisini nýtast til djór, plantur og smáverur. Tað er greitt, at hon hefur stórar handilsmöguleikar við sær, men hon hefur sanniliga eisini stórar vistfrøðiligar avleiðingar. Men her avmarka vit okkum til at viðgera, hvussu tøknin verður nýtt til menniskju. Umráðandi er at gera mun á teimum broytingum í DNA hjá einum menniskja, sum framtíðar ættarlið fara at arva, og teimum, sum ikki verða arvaðar. At gera broytingar í arvagóðsinum, sum framtíðar ættarlið fara at arva, er í dag bannað í Svøríki og í mongum øðrum londum, men ikki í øllum londum.

CRISPR-amboðini og mannagongdirnar sigast at vera góð. Tey geva lyfti um nýggjar viðgerðarmöguleikar: móguliga kunnu álvarsligar ílegubornar sjúkur ikki bara linnast ella verða grøddar, men enntá týnast. Tað verður granskað í, hvussu íleguterapi kann lekja til dømis bløðarasjúku, sigdkyknublóðsjúka (sickelcell-anemi) og krabbamein. Eydnast hetta, skuldi móguleiki eyðvitað verið fyri stórum vinningi, bæði hjá samfelagnum og hjá teimum einstaklingum, sum verða raktir.

Men ílegustýringartøkni er eisini granskingaramboð. Eitt nú ber til at skapa royndardýr við ”menniskjaligum” sjúkum, sum granskarar síðani kunnu gera royndir við í staðin fyri at nýta verulig sjúk menniskju. Tað ber nú til at gera royndir, sum áður ikki kundu gerast. Harvið kunnu vit útvega okkum nýggja týðningarmikla lívfrøðiliga og læknafrøðiliga vitan.

Fleiri grundgevingar eru tó ímóti at nýta hesa tøkni.

(1) Óvissur og vitanarhol

Verða ílegurnar, sum ætlanin er at broyta, broyttar á rættan hátt? Broytast aðrar ílegur samstundis, ið ætlanin ikki var at broyta? Tøknin var ikki serliga beinrakin í fyrstani, og funnist varð at henni, men hon er munandi bøtt síðani. Kortini er tað framvegis ógjørligt frammanundan at meta um, hvørji langtíðarárin av ílegustýring í eitt nú gitnum eggkyknum verða – til slíkar metingar krevst hópur av royndum í langa tíð eins og royndir við menniskjum, sum ikki høvdu verið góðtiknar etiskt í øðrum samanheingi.

(2) Valmöguleikar eru – viðhvørt

Arvaligum sjúkum í einari ætt kann í mongum færum, men ekki øllum, sleppast undan við øðrum viðgerðarhættum, í dag fyrst og fremst umvegis PGD (preimplantatorisk genetisk diagnostik, ella undaníløgugreining). Tað er, at gitin egg verða greinað í sambandi við IVF (in vitro fertilisation, ella gitnað í royndarglasi). Tey egg, sum hava eitt serstakt úrbregði (mutatión) ella onnur ílegulig brek, sum gera beraran viðkvæman fyri einari arvaligari sjúku, verða tá ikki sett inn í lívmóðurina.

(3) Altjóða rættvísi

Hetta sjónarmiðið leggur dent á vandan fyri, at gjógvin ímillum einstaklingar og bólkur, sum kunnu nýta nýggju tøkni til egnan fyrirun øðrumegin, og tey, sum ikki kunnu gera tað hinumegin, fer at vaksa. Sjónarmiðið er ikki vorðið viðgjørt serliga gjølla í hesum samanheingi. Men tað ger seg eisini galdandi innan nógv onnur nýggj sløg av biomedisinskari tøkni. Høvuðsspurningarnir frá hesum sjónarmiði eru: Hvønn verða tey nýggju sløgin av tøkni ment til frama fyri? Hvør fær atgongd til teirra? Og hvør fær nyttu av teimum? Sjónarmiðið vísir á vandan fyri, at tær gjáir, sum longu eru millum ymisk lond, fara at víðkast upp aftur meir.

(4) Glíðibreytin

Av tí at nógvar av grundgevingunum fyri ílegustýringartøkni vísa á hennara virði sum amboð í gransking, og nógvar av grundgevingunum ímóti peika á móguliga vandamikla og skaðiliga nýtslu, er umráðandi at hyggja nærri at ymsu støðunum, har ið vit kunnu snáva á glíðibreytini frá gransking til nýtslu – eins og frá einari nýtslu til aðra.

Alment verður hetta sjónarmiðið orðað soleiðis: Byrjað verður við at nýta eina mannagongd ella tøkni á einum øki ella við einum endamáli A, sum kann góðtakast moralskt og enntá hevur rós uppiborið. Síðan fer hetta eisini at verða nýtt á einum øki ella við einum endamáli B, ið er nakað ivasamt, síðan á einum øki ella við einum endamáli C, sum er upp aftur ivasamari ... og at enda á einum øki ella við einum endamáli D, sum moralskt ikki kann góðtakast. Til tess at byrgja fyri endamáli D má nýtlan til endamál A, sambært hesum sjónarmiði, stegast. Er bólturin fyrst farin á rull, er torført at stegja honum aftur.

Sjónarmiðið kann byggja á ymisk viðurskifti. Men útgávarnar, sum ofta koma upp á tal í hesum samanheingi, byggja á tvær hugmyndir:

Glíð er komið á, og tað merkir, at um nýtsla verður loyvd til A, ber ikki til at stegja aftur. Fyrr ella seinni endar ein í endastiginum D.

Hetta endastig kann ikki góðtakast moralskt. Men spurningur kann setast við báðar ímyndirnar – tað ber onkuntíð til at stegja á leiðini, og tað ber eisini til, at endin verður góður.

Sum altíð eiga sjónarmið at verða rannsakað gjølla. Tað fyrsta, ein eigur at spyrja, er: Hvørji sjónarmið eru haldgóð, tað er, verða stuðlað av onkrum

vísindaligum próvtilfari? Og hvat prógva sjónarmiðini, tað er, hvørji sjónarmið hava týdning og fyri hvat upphald (tesu)? Er okkurt sjónarmið, sum vantar?

At velja at gera tað rætta

Lat okkum siga, at vit meta, at menniskjavirðið eigur at vera byrjanarstöði til etisku reglumyndanina. Hvat merkir tað í gerandislívinum? Kunnu vit aldrin gera einum menniskja mein ella pína tað? Eiga vit altíð at halda givin lyfti, ella eru nøkur lyfti, sum í ávís sum støðum kunnu og kanska enntá eiga at verða brotin? Skulu vit altíð vera foreldrum okkara lýðin og vísa teimum virðing? Kunnu vit aldrin gera okkum inn á ognirnar hjá øðrum menniskjum? Kunnu vit koma í støður, har vit til dømis kunnu verja, at ein lækni skrivur eina falska ávísing, um endamálið er at bjarga lívinum ella forða, at sjúklingurin verður illa skaddur? Finnast slík føri, har tílíkar gerðir, grundað á teirra avleiðingar, kunnu verjast etiskt?

Nógvir heimspekingar hava brúkt mikið tankavirksemi til spurningin um, hvat tað er, ið ger eina gerð rætta ella skeiva. Her verður bert í grovum drøgum víst á tvey regluástøði.

Innara kravið (deontologiska kravið)

Sambært einum siðbundnum pliktaretiskum (ella deontologiskum, av grsk. *deon* ”plikt”) regluástøði liggja eyðkennini, um hvørt ein gerð er røtt, ikki í úrslitinum av gerðini ella avleiðingunum, men í sjálvari gerðini ella ætlanini við gerðini. Ein ávís gerð, til dømis at halda ella bróta eitt lyfti, er røtt ella skeiv í sjálvari sær, óheft av ítøkiligum avleiðingunum av henni. Heimspekingurin Immanuel Kant (1724–1804) er kanska kendasti talsmaður fyri hetta etiska regluástøði. Hann helt, at tú aldrin mást lúgva ella geva følsk lyfti, sama hvørjar avleiðingar tað fær. Huga vit okkum, at vit góðtaka tað øvuta, at tað ongan týdning hevur, um vit halda eitt lyfti ella ikki – øll avgera sjálv eftir egnum tykki – hevði sjálv hugtikið lyfti so líðandi mist sín týdning og grundarlagið undir fyrbrigdinum verið máað burtur. Kant spyr síðani retoriskt, um hetta er nakað, vit sum skynsom menniskju høvdu ynskt okkum, og av tí at svarið er nei til hendan spurning, kunnu vit ikki hevja hesa hugsanina til eina almenna lóg, sum vit vilja, at øll, eisini vit sjálvi, skulu vera lýðin.

Avleiðingar av gerðini

Tey, sum tala fyri einum avleiðingaretiskum (ella teleologiskum, úr griksk. *telos* ”endamál” ella ”ætlan”) regluástøði, halda, at tað eru avleiðingarnar av gerðini, sum eiga at gera av, hvat ið er rætt ella skeivt. Í vanligum førum mugu vit ikki volda einum menniskja mein. Men vit kunnu gera tað, um hetta eru einastu ráð fyri at forða uppafur størri líðing.

Hetta sjónarmiðið hefur stóran týðning fyrir sjúkrarøktina, har pína ofta er eitt neyðugt millumlið á vegnum til at tryggja sjúklinginum heilsu í longdini, so at viðkomandi verður birgur aftur.

Eyðkennini fyri avleiðingaretiska ástøðið eru tískil, at ein gerð verður mett at vera røtt ella skeiv við støði í hennara avleiðingum í sínari heild. Menniskjað eigur at bera seg soleiðis at, at avleiðingin av gerðini hefur so stórt virði sum gjørligt, til dømis at hon elvir til eydnu, vælveru ella nøgdsemi. Ein gerð er røtt, um, og bara um, hon hefur tær avleiðingar við sær, sum eru betri fyri mannaættina yvirhvøvd enn avleiðingarnar av øðrum valmøguleikum.

Styrkir og veikleikar í ástøðunum

Nevndu ástøðini hava bæði styrkir og veikleikar. Ein felags veikleiki er, at tey eru trupul at fylgja í kliniska gerandisdegnum, serliga í støðum, har tað er neyðugt at hava yvirlit yvir avgerðir, og tá ið tað er neyðugt at gera skjótt av.

Utilitarisman, ella nyttumoralurin (úr lat. *utilitas* ”nytta, gagn”), er tað kendasta avleiðingaretiska ástøðið. Tess styrki liggur í, at tað í sjálvum sær veitir eitt amboð til at greina og handfara virðistvídráttir. Veikleikarnir í ástøðinum eru, at tað kann vera torført á ein skilagóðan hátt at gera av, hvørjir aðrir valmøguleikar eru, at meta um avleiðingarnar av ymiskum valmøguleikum og at virða mannaættindi og handfara rættvísistrupulleikar á ein nøktandi hátt. Til dømis kanst tú, og eigur tú, sambært utilitarismuni at ofra eitt menniskja fyri at bjarga lívinum hjá tíggju øðrum, um tú kanst dylja tað. Men í einum opnum samfelag ber illa til at dylja eina slíka gerð.

Styrkin í pliktaretikkinum er, at hann sleppur undan útrokningar-trupulleikum. Tað er altíð skeivt at virka ímóti einari aðalreglu, sum ein vil hevja upp til eina lóg, til dømis regluna um ikki at drepa, uttan mun til hvussu mong lív kundu verið bjargað av tí. Einaveldisformurin av pliktaretikkinum hjá Kant hefur tann veikleika, at hann hefur trupult við at handfara plikttvídráttir og áhugavigingar. Kravið um ikki at skaða kann koma í tvídrátt við til dømis kravið um at vera rættvísur. Tí verða tær sonevndu fyrstuhandarpliktirnar (prima facie-pliktir), har ein plikt í einari støðu kann vinna á einari aðrari plikt, oftast nýttar í dag. Pliktaretikarin hefur eisini trupult við at grundgeva sannførandi fyri sínum treytaleysu pliktum og reglum. Hvussu skulu til dømis mannaættindini avmarkast, og hvat háttalag skal nýtast til at staðfesta, hvørji hesi rættindi eru?

Tvey stig

Kunnleikin um veikleikarnar í báðum ástøðum hefur havt við sær, at avleiðingaetikarar og pliktaretikarar eru komnir nærri hvør at øðrum. Eitt dømi um hetta er ástøðið hjá enska heimspekinginum Richard Hare um tey bæði stigini í etiskari hugsan.

Á intuitiva stiginum nýta vit reglur og meginreglur av tí slagnum, sum pliktaretikararnir hava á máli. Tá ið tú skalt taka skjótar avgerðir á ófullkomnum

grundarlagi, riggar hetta væl, av tí at royndirnar tala fyri, at tær vanligu geva besta úrslitið. Sannlíkt finnast eisini tættir av tí slagnum av dygdaretikki (sí niðari), sum mennist í sjúkrarøktini, tá ið ein hevur drúgvur persónligar royndir av ymiskum støðum og fjølbroyttum etiskum trupulleikum.

Tá ið ein noyðist at viga fyri og ímóti í einari truplari støðu ella er staddur í einum áhugavídrátti og skal grundgeva fyri valum sínum, er støðan tó ein onnur. Valið stendur tá ikki fyrst og fremst millum rætt og skeivt ella gott og ilt. Valið snýr seg um at viga ímillum tvey góð virði, til dømis at raðfesta eitt átak fyri samfelagið og medmenniskjuni heldur enn felagsskapin í húskinum og vinaflokkinum, ella at velja millum eina góða barnaumsorgan og eina góða eldrarøkt.

Valið kann eisini standa millum ein størri og ein minni bága. Hvussu frammarlaga skal til dømis mín lítli tøvur á heilivági raðfestast í mun til stóra tøvun á heilivági hjá øðrum, ella í hvussu stóran mun kann umhvørvið sviða fyri fíggjarligum áhugamálum?

Í hesum samanheingi krevst ein greining av støðuni og fylgjunum av valunum. Á hesum stigi, sum Hare kallar kritisk hugsan, má avleiðingaretikkurin takast framum. Her má metast um reglurnar og meginreglurnar við støði í, hvat val ið hevur tær bestu avleiðingarnar við sær í longdini.

Við at taka fyrilit fyri báðum stigunum ber til at røkka einari javnvág, har meginreglur og grundleggjandi etiskar intuitiónir (varhugi) eru í samljóði hvør við aðra. Háttalagið er eyðvitað ikki lýtaleynt, men tað kann hava loysnir við sær, sum vónandi kunnu fáa breiða undirtøku.

Dygdaretikkur

Byrjanarstøðið hjá bæði pliktaretikki og avleiðingaretikki er ein støða, har ymiskir kostir eru í at velja. Høvuðsspurningurin er tá: ”Hvussu eigi eg at bera meg at í hesari støðu?” Einki at gera er eisini ein valmøguleiki. Í einum øðrum føri í etikkinum er høvuðsspurningurin í staðin: ”Hvat slag av persóni eigi eg at vera?”

Svarið fæst í lyndinum. Tú lýsir, hvørjar dygdir ein moralskt góður persónur eigur at hava. Upp í tær hoyra fyrilit, trúvirði, áræði, trúskapur, tolsemi, ídni, gávumildni, blíðskapur, samkensla og álit. Dygdirnar skulu vísa seg í vanum, ikki bara av og á. Mótsetningar teirra verða mettir at vera lastir.

Eisini henda siðvenja hevur eina langa søgu. Hon gongur aftur til fornaldar heimspekingar sum Sokrates, Platon og Aristoteles, og í nýggjari tíð hava til dømis Alasdair MacIntyre og Martha Nussbaum talað fyri henni. Ein dygd í hesari siðvenju er, at dentur verður lagdur á tann týðningarmikla leiklut, sum fyrimyndir og moralsk fostran hava; ein góð persónsmenska krevur venjing og royndir.

Ein trupulleiki er, at mangar av dygdunum eru virðisløddar, og at siðvenjan ikki altíð hjálpir honum ella henni, sum endar í tvístøðu. Trúskapur er ein dygd, men endar tú í einum trúskapartvídrátti, er spurningurin, hvørjum tú skalt vera trúgvur ímóti. Sjálvt ein fullfíggjaður dygdalisti hevði neyvan veitt svar um rætt og rangt í hvørjari einstakari hugsandi støðu.

Men dygdaretturinn kann kortini nýtast í heilsu- og sjúkrarøkt. Royndir vísa, at misjovn viðgerð er atvoldin til nógvar klagur um sjúkrarøkt.

Ein frymil til etiska greining

Etiskar meginreglur

Í altjóða etiskum bókmentum er ein ørgrynna av meginreglum, sum hóska til etisku greiningina. Ein etisk meginregla er ein leiðregla fyri atburð, til dømis um at vísa fyrilit og áhuga fyri einum sjúklingi. Nógvar leiðreglur eru nær skyldar, og í samandrætti kunnu tær endurgevast soleiðis: tú skalt gera gott, ikki skaða, vera rættvís/ur og virða fólk og rætt teirra til sjálv at ráða yvir lívi sínum.

Hesar meginreglur hava tann fyrimum, at tær eru lættar at minnast, og tær eru hentar í etiskum tvístøðum. Um ein valmøguleiki er í andstøðu við eina av hesum meginreglum, hava vit ein etiskan trupulleika. Um allir valmøguleikar eru í andstøðu við onkra av hesum meginreglum, hava vit eina etiska tvístøðu.

Men meginreglurnar hava eisini greiðar vansar. Tær eru kámar og fleirtýddar og kunnu tí dylja fleiri trupulleikar. At gera gott – fyri hvønn og í hvørjum høpi? Meginreglurnar kunnu eisini koma í tvídrátt hvør við aðra, millum annað tí at tær ikki eru stigflokkaðar. Tær kunnu tískil ikki hjálpa okkum at loysa etiskar trupulleikar.

Her skulu vit tí lýsa ein annan hátt at handfara etiskar trupulleikar. Men fyrst nøkur dømi um tvídráttir.

Í slíkum tvídráttum er tað sera umráðandi við einum orðaskifti, so metingar og áskoðanir hjá øllum pørtum verða tiknar við. Hetta kann gera ósemjuna lættari at greiða.

Tvídráttur millum meginreglur

Álvarsliga sjúkir krabbameinssjúklingar kunnu fáa tilboð um viðgerð við kyknueitri, ella kemoterapi. Viðgerðin kann, sum frá líður, linna sjúkuna og harvið leingja lívið. Men sjúklingar kunnu havna tilboðnum, tí viðgerðin hevur eisini neilig hjáárin, og trygd kann ikki veitast fyri varandi heilsubót. Her er ein tvídráttur millum meginregluna um at gera gott og sjálvsavgerðarrættin.

Við dyggastu røkt kunnu sjúklingar, ið eru komnir á deyðastrá, fáa lívið longt. Hetta kann vera eftir ynski frá teimum avvarðandi. Viðhvørt førir tað tó eisini til longri líðing hjá sjúklinginum, og hetta er at gera seg inn á hansara ella hennara integritet. Hetta kann eisini vera í stríð við tað, sum sjúklingurin sjálvur hevur ynskt, og tískil í stríð við meginregluna um at linna líðing og ikki at gera skaða ella leingja líðingina.

Í dag verður dentur ofta lagdur á sjálvsavgerðarrættin í heilsu- og sjúkrarøkt, serliga tá ið talan er um rættin hjá sjúklinginum at bera seg undan røktini, ið boðin

verður. Tað verður gjørt við støði í tí fatan, at avgerðir, ið verða tiknar uttan samtykki, eru at meta sum ágangur á integritetin.

Men meginreglan um sjálvsavgerð hefur ikki forrætt í øllum førum. Hevur ein sjúklingur skerdan førleika til sjálvur at taka eina avgerð, til dømis um hann er sálarliga sjúkur, hvussu skal meginreglan um sjálvsavgerðarrættin tá brúkast?

Lógin um psykiatriska tvingsilsinnlegging loyvir tvingsli í teimum førum, har lívið hjá sjúklinginum ella øðrum er í váða. Men hvat er at gera, um ein sjúklingur hefur eina sjúku, sum ger viðkomandi illan í sær og tó ikki í nóg stóran mun til at seta egið ella annars lív beinleiðis í váða? Í støðum, har sjálvsavgerðarrætturin stendur yvir øðrum meginreglum, eigur ikki at verða lagt uppí.

Í felag vinna “ger-gott-meginreglan” og “ikki-skaða-meginreglan” á sjálvsavgerðarrættinum, til dømis um foreldur at einum álvarsliga sjúkum barni ikki loyva blóðflutningi, ið kann bjarga barninum, av átrúnaligum ávum. Slíkur atburður verður mettur sum grov misrøkt ella harður ágangur, og umsorganin av barninum kann tá sambært almanningalóggevu gerast ábyrgdin hjá samfelagnum.

Tá ið ein meginregla skal veljast, ella tá ið meginreglur koma í tvídrátt hvør við aðra, skulu atlit havast at bæði verandi trupulleika og støðu, sannroyndum í málinum umframt teimum virðum, ið eru viðkomandi fyri málið.

Leikluturin hjá etisku greiningini

Etiska greiningin miðar eftir at kortlegga sannroyndir viðvíkjandi íkomnu støðuni og at gera grundleggjandi virði sjónlig. Í fyrsta lagi er neyðugt at fáa greiðu á, um íkomna ósemjan stendst av misjavnari vitan, ósambæriligum tulkningum av sannroyndum, ella um talan er um eitt veruligt stríð um virði. Tað merkir ikki, at øll skulu hava somu sjónarmið, men at hvør einstakur skilur sjónarmiðini hjá øðrum og kanska eisini fær góðtikið ymiskleikan.

Samspælið millum sannroyndir og virði kann lýsast við hesum dømi:

(P = fyritleyt)

P1 = Andras og Birta leita sær bæði viðgerð

P2 = Andras hefur mest átrokandi tørvin á hjálp

P3 = Sjúkrahúsdeildin fær ikki veitt báðum viðgerð samstundis

Niðurstøða: Andras skal viðgerðast fyrst.

Niðurstøðan er tó ikki úrslit av teimum trimum givnu fyritleytunum. Minst ein onnur fyritleyt má leggjast afturat, sum er at: Tann, sum hefur mest átrokandi tørv, eigur at verða viðgjørdur fyrst (P4).

Tá ið vit ikki hugsa um, at hendan fyritleyt (P4) krevst, er tað tí, at vit halda hana vera sjálvsagða. Tá verður hon ósjónlig. Hetta kann so aftur merkja, at hon verður mett at vera eyðsýnd. Vit hava tá tikið hana til okkum uttan sjálv reiðiliga at hava varnast tað.

Ein fullfíggað greining sær tískil soleiðis út:

Sannroynd P1 = Andras og Birita leita sær bæði viðgerð

P2 = Andras hefur mest átrokandi tøvvin á hjálp

P3 = Sjúkrahúsdeildin fær ikki veitt báðum viðgerð samstundis

Leiðregla P4 = Tann, sum hefur mest átrokandi tøv, eigur at verða viðgjørdur fyrst

Niðurstøða: Andras eigur at verða viðgjørdur fyrst

Í etisku greiningini er umráðandi, at vit útgreina ymiskar valmøguleikar ella hugsandi loysnir. Seinni verður mettt um tær við støði í viðkomandi sannroyndargrundarlagi og teimum reglum og virðum, sum semja er fingin um. Tað ræður um – serstakliga í samfelagsetiskum spurningum – at fáa eitt yvirlit yvir, hvørjar avleiðingar tað hefur fyri tey, sum beinleiðis ella óbeinleiðis verða ávirkað av valinum.

Kjakið um at útflýggja reinar sproytur til rúseitursmisnýtarar er eitt gott dømi um eina slíka etiska greining.

Rúseitursmisnýtsla hefur álvarsligar og skaðiligar fylgjur bæði sosialt og heilsuliga, men vit meta, at leking er gjørlig.

Eyðkvæmi (AIDS) er ein álvarssom sjúka, sum ikki kann lekjast enn. HIV-smitta og livrabruni kunnu smitta frá einum rúseitursmisnýtara til annan, um teir nýta somu sproytu. Rúseitursmisnýtarnir taka sjálvir undir við, at reinar sproytur verða útflýggjaðar. Samfelagið hefur ein áhuga í at avmarka bæði rúseitursmisnýtsluna og HIV-smittuna, sum kann elva til eyðkvæmi.

Í valinum ímillum at útflýggja reinar sproytur ella ikki kunnu vit so statt grundgeva etiskt fyri, at vandin fyri at doyggja av eyðkvæmi vigar mest, serliga um grundarlagið fyri at taka avgerðina er veikt. Nógvir misnýtarar eru í stórum vanda fyri at fáa deyðiligu HIV-smittuna.

Høvudstankin er so statt, at neyðugt er at eyðmerkja tey, ið eru rakt (beinleiðis ella óbeinleiðis), útgreina hvørjar avleiðingar teir ymisku valmøguleikarnir kunnu hava, lýsa stutt- og langtíðar áhugamálini hjá teimum, sum verða rakt, varpa ljós á ósemjur millum áhugabólkar og síðan royna at loysa hesar ósemjur við greiðum etiskum meginreglum.

Áhugabólkarnir

Við at kunna seg um áhugabólkar ber til at eyðmerkja og skilja trupulleikar sundur. Etisku spurningarnir og træturnar, ið stinga seg upp millum granskarar og borgarar, eru eitt sindur øðrvísi enn træturnar, sum kunnu taka seg upp millum sjúklingar og røktarstarvsfólk. Til dømis hava giktisjúklingar og óviljað barnleys heilt ymisk áhugamál í kjakinum um, hvussu fíggarliga orkan skal bítast. Tískil ber ikki til at evna nakran endaligan svarlista, sum kann nýtast til øll sløg av etiskum trupulleikum.

Í roynd og veru kunnu vit rokna við, at ymiskir áhugabólkar hvørki fata ella lýsa trupulleikan á sama hátt. Áhugabólkarnir kunnu eisini hava misjavna orku og

førleikar, tá ið sjónarmið skulu gerast galdandi. Tí er umráðandi at gera sær greitt, hvør ið hevur sonevnd framíhjárættindini til at lýsa trupulleikan, og hvør ið er verri fyri, tá ið støða verður tikin til etiskar spurningar.

Serliga týðningarmiklir áhugabólkar í heilsuverkinum eru eyðvitað sjúklingar, næstingar, læknar og onnur heilsurøktarstarvsfólk, granskarar, politikarar, tænaðsmenn á ymsum stigi umframt skattgjaldarar.

Tveir áhugabólkar hava als einki vald, tey deyðu og tey, sum ikki eru fødd enn. Kortini kann orsök vera til at vísa teimum atlit í ávísimum málum.

Deyð menniskju vita jú einki og hava tí sum so sjálvsagt eingi áhugamál. Tó eru góðar grundir til at virða teirra seinastu ynski. Verður tað ikki gjørt, mugu tey, sum liva, spyrja seg sjálv: Um vit ikki leggja í seinasta ynski hjá teimum, sum eru farin, hví skulu onnur so virða okkara ynski, tá ið vit doyggja?

Í sjálvum sær kann tað eisini tykjast órímligt at tosa um áhugamálini hjá komandi ættarliðum. Fyritreytin fyri at hava verulig áhugamál má eyðvitað vera, at ein er til. Men tá ið støða skal takast til ílegutøknilig inntriv í plantur, djór og menniskju og til umhvørvisspurningar, halda mong tað vera etiskt týðningarmikið at hava áhugamálini hjá framtíðar ættarliðum í huga.

Stigini í greiningini

Ein og hvør spurdómur og ein og hvør útgreining av valmøguleikum krevur eitt ávíst sannroyndargrundarlag. Tað kann vera ein útgreining av sjúklingatørvi, bíðilistum, lógum, tøkniligum møguleikum, atgongdini til starvsfólk, tólum og lívgøgnum, umframt av hvussu áður hevur verið gjørt. Men tað kann eisini fevna um meira ella minni væl grundaðar hugsanir um, hvussu til dømis útboð og eftirspurningur fara at laga seg.

Tá ið trupulleikar og valmøguleikar eru lýstir og sannroyndargrundarlagið greitt, ræður um at:

- (1) eyðmerkja áhugabólkarnar í viðkomandi spurningi,
- (2) greina virðini hjá ymsum áhugabólkum
 - lýsa, hvørji stutt- og langtíðar áhugamál teir hava
 - meta um teirra førleikar og orku at fremja síni áhugamál
- (3) eyðmerkja verandi og hugsandi stríð ímillum áhugabólkarnar,
- (4) skjóta upp eina ítøkiliga virkisætlan við støði í yvirskipaðu meginregluni (til dømis sjálvsavgerð ella rættvísi), sum verður mett at hóska best til høvið (í einum máli um raðfestingar kann tað til dømis vera rættvísi, og í spurningum um fosturtøku og fosturkanningar kann tað til dømis vera sjálvsavgerðarrætturin hjá kvinnuni), og sum er viðkomandi fyri áhugabólkarnar í longdini.

Til tess at vísa, hvussu frymilin kann brúkast, er vert at ímynda sær eina ítøkiliga støðu. Viðger hetta ítøkiliga dømið við teimum fyra stigunum í huga:

Ein nýfóddur drongur hevur brokk og viðføtt hjartabrek, sum má skurðviðgerast. Foreldrini eru tó ímóti skurðviðgerðini. Eigur barnið tá at verða tikið frá foreldrunum?

Við venjingum í etiskari greining er það oftá læruríkt at broyta fyrirtreytirnar og síðan síggja, hvørjar broytingar eru av týðningi í viðkomandi føri. Ávirkar hetta avgerðina? Á hvønn hátt – og hví?

Ein kann eisini spyrja, hvønn týðning støðan hjá foreldrunum hevur. Hugsatær, um tey krevja, at alt skal gerast, eisini skurðviðgerð, sum læknarnir halda vera hættisliga. Ávirkar það avgerðina? Á hvønn hátt?

Tann góða samrøðan

Etiskir spurningar ávirka lívið hjá hvørjum einasta menniskja, og tí áttu øll at viðgjørt teir. Samstundis eru eingi úrslit tøk, sum eina ferð med alla kunnu veita rætta svarið. Vit kunnu leita eftir svarum í hugleiðingum ella í samrøðu við onnur menniskju, ið hava ymisk virði og veruleikafatanir. Í lýtaleyssu etisku samrøðuni luttaka øll á sama føti og royna í felag at lýsa það sakliga og skilvísa í grundgevingunum.

Frá menniskjavirði til lívsvirði – eitt yvirlit

Humanistiska menniskjaáskoðanin leggur dent á virðingina fyri sjálvsavgerðarættinum og menniskjavirðinum hjá hvørjum einstøkum persóni. Ein kann tó spyrja, um hetta grundarlagið ikki er ov avmarkað fyri tey etisku krøvini, sum okkara tíð krevur. Røkkur ábyrgd okkara ikki longri enn til livandi verur við menniskjavirði? Hevur menniskjan ongar skyldur móttvegis øðrum livandi verum, móttvegis jørðini og øllum, sum kann vera fyri valdsmisnýtslu frá menniskjum?

Etikkurin nú á døgum við menniskjanum í miðdeplinum hevur eina langa søgu í Vesturheiminum og er sterkt ávirkaður av Immanuel Kant, men eisini av politiskum avgerðum. Tá ið Kant grundgav ímóti djórapínslu, var það ikki við atlit at kenslunum hjá djórinum. Orsøkin var, at um ikki talað varð at, tá ið eitt djór varð illa viðfarið og pínt, kundi ein enda á einari glíðibreyt. Næsta ofrið hjá djórapínaranum kundi verið kona hansara og børnini.

Í fyrstu grein í fronsku mannarættindayvirlýsingini frá kollveltingarárinum 1789 stendur skrivað ”Menniskjuni eru fødd fræls og verða verandi fræls og jøvn til rættindi”. Etikkurin í kollveltingini hevði menniskjað í miðdeplinum og tók næstan bara atlit at menniskjans egnu áhugamálum. Menniskjað var eitt mál í sjálvum sær, og allar aðrar verur og lutir vóru amboð, sum kundu brúkast. Hesin sjálvsøkni etikkur hevur skapt eina gjógv millum menniskjað og umhvørvið kring tað.

Tað er lætt at staðfesta, at menniskjað er ein lívfrøðilig vera. Menniskjað má skipa lív, skapa frælsi og taka ábyrgd innan fyri ásettar íleguligar, lívevnafrøðiligar og sosiomentanarligar karmar. Okkara tilvera er treytað av korum, sum allar livandi verur eiga í felag, so sum luft og vatn, ljós og føðsla, viðbrekni og deyði. Vit hava røtur í náttúruni, men hevja okkum samstundis upp um hana. Vit eru ein moralsk

vera, sum ikki bara hefur ábyrgd av eignum lívi, men eisini lívinum hjá øðrum og, tá ið samanum kemur, av lívinum sum heild.

At øll menniskju hava sama virði, hefur verið støðið hjá Smer undir hugleiðingunum í hesum riti. Hetta merkir tó ikki, at ráðið ger seg til talsmann fyri einum etikki, sum setur menniskjuna í miðdeplin burturav. Etikkurin eigur at vaksa í vavi og víðka um ábyrgdarøkið hjá menniskjuni. Ein av slóðbrótandi talsmonnunum fyri hesum víðkaða ábyrgdaretikki er týski-amerikanski heimspekingurin Hans Jonas. Hann metir, at ein skjót og partvíst óbótalig týning av umhvørvinum longu er vorðin veruleiki.

Burtur úr tørvinum at varðveita tey langtíðar virðini, sum alt menniskjalív á jørð byggir á, veksur tann nýggi ábyrgdaretikkurin fram. Læknafrøðiligi etikkurin, sum í fyrsta lagi varðveitir virðingina fyri menniskjanum, má eisini virka fyri at tryggja heilsu og lívsmøguleikar fyri framtíðar ættarlið.

Bókmentir

ADHD – etiska utmaningar. (2015). Smer rapport 2015:2. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Analys av foster-DNA i kvinnans blod: icke-invasiv fosterdiagnostik (NIPT) för trisomi 13, 18 og 21 – etiska aspekter. (2015). Smer rapport 2015:1. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Andrén C. G., Göransson U. (red). (2004). Etik og genteknik. Filosofiska og religiösa perspektiv á genterapi, stamcellsforskning og kloning. Nordic Academic Press, Lund.

Assisterad befruktning – etiska aspekter (2013). Smer rapport 2013:1. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Beauchamp T. L., Childress J.F. (2013). Principles of biomedical ethics, 7 uppl. Oxford University Press, New York, Oxford.

Collste G. (2002). Inledning til etiken, 2 uppl. Studentlitteratur, Lund.

Convention on Human Rights and Biomedicine (Oviedo Convention). Council of Europe. ETS No. 164.

Den kvantifierbara människjan. At själv mäta sin hälsa (2017). Smer rapport 2017:1. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Dödshjälp. En kunskapsmanställning (2017). Smer rapport 2017:2. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Etiska bedömningar i gränslandet millum hälso- og sjukvård og forskning (2016). Smer rapport 2016:1. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Engström I. (red). (2006). Tvingad til hjälp. Om tvång, etik, og tillit i barn- og ungdoms-psykiatrisk vård. Studentlitteratur, Lund.78

Eutanasi – ein debattskrift. (1992). Etiska vägmärken 5, Statens medicinsk-etiska råd. Allmänna förlaget, Stockholm.

Fagerberg H., Bischofberger E., Jakobsson L., Lindmark G. (1997). Medicinsk etik og människjosyn, 4 uppl. Liber, Stockholm.

Fosterdiagnostik – Etisk analys för diagnostik med foster-DNA (2011). Dnr 38/11. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Frankena W.K. (2002). Etik, 3 uppl. Studentlitteratur, Lund.

Hansson K. (red). (2007). Etiska utmaningar i hälso- og sjukvården. Studentlitteratur, Lund.

Hare R.M. (1994). Moraliskt tänkande. Thales, Stockholm.

Hermerén, G. (1996). Kunskapens pris, 2 uppl. HSFR/Swedish Science Press, Stockholm.

Hermerén, G. (2007). Nanomedicin utmanar Europas etiker, jurister og toxikologer. Läkartidningen 104:1326–30.

Hermerén, G. Sahlin, N-E. (2017). Signerat: Förhindra og förändra. SANS, 4, s. 30–31.

Jersild P. C. (u.å.). Medicinsk etik i fickformat. https://www.slf.se/Pages/50083/Etikk_i_fickformat.pdf

Johansson I. & Lynøe N. (2008). *Medicine and Philosophy – A Twenty-First Century Introduction*. Ontos Verlag, Frankfurt.

Med- og egenfinansiering i vården – etiska aspekter. (2014). Smer rapport 2014:1. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Mitokondribyte vid allvarlig ärftlig sjukdom (2013). Smer rapport 2013:2. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Robotar og övervakning i vården av äldre – etiska aspekter (2014). Smer rapport 2014:2. Statens medicinsk-etiska råd, Stockholm.

Sahlin, N-E. (2018). It's values that matter, *Science and Proven Experience: Johannes. Sahlin, N-E. (red.). Lund: Lund University, s. 77–86.*

Statement on Artificial Intelligence, Robotics and Autonomous Systems by the European Group on Ethics in Science and New Technologies (EGE) 2018.

van den Hoven, J., Miller, S., Pogge, T. (eds). (2017). *Designing in Ethics*. Cambridge University Press.78